

Դ Պ Ր Ո Յ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՄԱՍՆ ԵԹԵՋԻՆ

№ № 4 և 5

ԵՂԵՆ, ՄԱՅԻՍ

1874 թվ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՅ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ս. ԳԱՅԻԱՆՆԵԱՆ ՎԱՆՈՒՅ

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 16 Іюня 1874 года.

Մ Ե Ս Ն Ա Ռ Ե Զ Ի Ն

ԻՌԱՎԱՆԴԱՆԿՈՒԹԻՒՆ.

- 1 Ուսումնարանի ընտկարանի առողջութահալոս ազդեցութիւնը աշակերտների մարմնուէրը (Ֆիզիքական) զարգացման վերայ:
- 2 Մեր ազգային եւ ուսումնարանների նշանակութիւնը զինուորական հարկի նոր օրէնքի վերաբերմամբ:
- 3 Պատմական տեղեկութիւններ ազգային հին եւ նոր Դպրոցների վերայ:

642345 6037

6423456789

Մարդու երջանկու թիւնը այն ժամանակ կարող է լիակա-
տար համարուիլ, երբ զիտութեան, հարստութեան, ընտանե-
կան բախտաւորութեան և գործի յաջողութեան հետ կայ և
լիակատար առողջ-լինել։ Եւ տեսրը կարծումն որ լիակատար
երջանկութեան զլիաւորագոյն պայմանը է լիակատար առող-
ջութիւնը։ Այս անդարեւ այս կարծիքը մեծ հասանականու-
թիւն ունի, որովհետեւ հիւանդ կամ վատաւոր ժարդու հա-
մար հարստութիւնը, զիտութիւնը, ընտանեկան բախտաւո-
րութիւնը և այլ ամենայն տեսակ յաջողութիւնները կեանքի մէջ
կորցնումն իւրեանց նշանակութիւնը կամ բոլորովին, կամ
այլ և այլ չափով։ Բայց երջանկութիւնը միայն կեանքի յա-
ջողութիւնները վայելելու մէջ չէ։ Մարդը ունի բարոյական
սեպուհ և սուրբ պարտաւորութիւններ զէպի ընտանիքը, մեր-
ձաւորը, հասարակութիւնը, ազգը, եկեղեցին, տէրութիւնը,
և վերջապէս զէպի ընդհանուր մարդկութիւնը, և ահա այս
պարտաւորութիւններն բարեխիղճ և արդիւնաւոր կատարման
մէջ է և պիտի լինի մարդու լիակատար երջանկութիւնը։ Իսկ
զուցէ ոչ որ այնքան զուրկ չէ կարողութիւնից կատարել պոյ
պարտաւորութիւնները, ուրեմն և կարողութիւնից վայելել
լիակատար երջանկութիւնը, ինչպէս հիւանդոտ կամ վատա-
ւոր ժարդը։ Այսպէս ուրեմն մարդու համար նորա բոլոր
կեանքի մէջ ամենամեծ նշանակութիւն ունի առողջութիւնը,
ուստի ամենամեծ օգուտ կայ, ահաւա՛հ-լինել (այս
հոգալ լիակատար առողջ-լինելը պահպանելը հաճախ)։

Շատ պայմաններէ մէջ, որք թշուառ կամ ճաշակաւ կեր-
 պով ներգործումեն մարդու առողջութեան վերայ, զխաւոր
 տեղը բռնումէ ընտ թիւնը իւր բազմատեսակ երեւոյթներով և
 նոցա ազդեցութիւններով: Բնութեան երեւոյթներէ ազդե-
 ցութիւնը աւելի հզօր կերպով ներգործումէ մաստղ կազ-
 մութեան վերայ, — մարդ լինի այն՝ թէ կոնկրետի կամ ընդհան-
 րան իւր կրք կազմութեան ստացիւ է իւր կատարեալ զար-
 զացումն և ամբողջութիւնը: Այս կողմից բնութեան ազ-
 դող երեւոյթներէ մէջ առաջին կարգի նշանակութիւն ունին
 օդը և լոյսը: Այս անբարեւ մաստղ մանուկը, պատահաւ կեն-
 դան ն, նորարորդող բոլոր աւելի շուտով ևն ինքնարկւում
 օդի ցրտութեան կամ ջերմութեան, լուսի նուազութեան կամ
 շատութեան վնասակար կամ օգտակար ազդեցութեան, քան-
 թէ չափահաս մարդը, զարգացած կենդանին, կամ հաստա-
 բուն ծառը: Այնպէս այս հանդամանքի վերայ աւերացնելը և
 անյն, որ ընտ թեան երեւոյթներէ և մանուկանց օդի և լուսի
 օգտակար կամ վնասակար ազդեցութեան հետեւեալները աւե-
 լի մեծ ներգործութիւն ունին մանկան ոչ միայն մարմնաւոր
 կամ փիղիքակոն, այլ նաեւ հոգեւոր կամ մասեր զարգացման
 վերայ, քան թէ չափահաս մարդու վերայ, այն ժամանակ մեծ
 կհամոզուինք որ ահեղագիտական, ահեղագիտական, ահեղագիտական
 լինել է այնպէս և պահանջը բաւական է բաւական է լինելու
 բաւական է լինելու: Այս մանուկները պիտի զարգանայ և յառա-
 ջանայ ժամանակով գործող սերունդ. ուրիշն ոչ չափ լիակա-
 ւար կլինի մաստղ սերունդի առողջութիւնը և որչափ կա-
 նանաւոր կլինի նորա մասեր զարգացումն, այնչափ աւելի ըն-
 դունակ և արդիւնաւոր կլինի նա գործակատարութեան հա-

մոր, այնչափ աւելի լիակատար կրինի թէ մասնաւոր մարդու և թէ ամբողջ հասարակութեան երջանկութիւնը:

Օղբ, լոյսը, բնակարանը, հանգիւյճը, կերակուրը, բժշկելիքը, կենցաղավարութիւնը, աշխատանքը, զբօսանքը, ուրախութիւնը արամութիւնը. . . . ահա այն երկ ոյթիւները, այն պայմանները, որք չափազանց մեծ նշանակութիւն ունին մանկան մարմնաւոր և մասաւոր առողջ զարգացման համար: Այս եթէ առհասարակ այս պայմանները, փոքր ի շատե՛ր բարեկրօնահէն մանկան համար նորա տոտնին կեանքի մէջ կամ ծնողներէ հոգացողութեան և խնամակարութեան շնորհիւ, կամ պատահմամբ, նոյն չափով բարեկրօնահէն պարձեալ առհասարակ նոյն պայմանները մանկան հասարակական կեանքի մէջ, այսինքն երբ նա մանուկ ուսումնասիրական շրջանի մէջ, Այս արդարեւ մինչև վերջին ժառանգները ինչ վիճակի մէջ էր բոլոր աշխարհքում մանկան կեանքը աւսումնասիրական ժամանակի: Աւսումնարանների բնակարանները էին առհասարակ մութ և խոնավ, շատ մեծ կամ շատ փոքր, շատ ցուրտ կամ շատ սառ, գուրկ մաքուր օդից և պայծառ ու չափաւոր լուսից, նստարանները անյարմօր, հանգիւյճը նոյնպէս, կերակուրը և բժշկելիքը անտունից և փնասակար, կենցաղավարութիւնը անկանոն, աշխատանքը շատ ծանր կամ շատ խօլ, զբօսանքը անօգուտ, ուրախութիւնը և արամութիւնը անժամանակ և անտեղի: Այս այս բոլոր վնասակար պայմաններին շնորհիւ ուսումնարանները փոխանակ տալու մանուկներին մարմնաւոր, հոգեւոր և մասաւոր զարգացման առողջ և օգտակար ուղղութիւն, մեզցնում էին նոցա ֆիզիքական և մասաւորական ուսմանը և պատրաստում էին ապագայի համար աւելի անընդունակ և ապարդիւն, քան թէ ընդունակ և արդիւնաւոր քործողներ:

Այս կողմից մանկավարժական գիտութիւնը, ինչպէս ասել ենք և շատ անգամ առիթ կունենանք կրկնելու, իրաւունք ունի համարուիլ ամենամեծ քարերար մարդկութեան համար։ Մանկավարժական գիտութիւնը աշխատում է զարգացնել կանոնաւոր կերպով ոչ միայն մանկան մտաւոր ընդունակութիւնները, այլ և նորա մարմնու կազմուածքը և առողջութիւնը, և այս պէս անհրաժեշտ համագումների պատճառով, որ առանց մարմնաւոր փոփոխութեան առողջութեան չէ կարող լինել մարմնաւոր փոփոխութեան, այսինքն՝ զարգացում։ Անցնալ տարու։ Այնպէս աշխարհահայրի մանկավարժական մասը ցոյց տուեց թէ որպիսի հսկայական քայլեր կատարած է մանկավարժական գիտութիւնը թէ առհասարակ և թէ մանուկների առողջապահութեան վերաբերմամբ, և որպիսի ընդարձակ խնամք և հոգացողութիւն ունին յուսաւորուած տէրութիւնները և հասարակութիւնները նոյն գիտութեան կողմից հետաւում տած նպատակների վերաբերութեամբ։ Մանուկների ուսումնատու թեան շրջանի մէջ ամենակարեւոր նշանակութիւն ունեցող խնդիրը՝ առողջապահութեան խնդիրը մշակում են Աւերուպայում ոչ միայն թուն մանկավարժները, այլ և բժիշկները և ճարտարապետները։ Այս երեք դասակարգի մարդկերանց զբոս տակից դուրս եկած խորհրդածութիւնները մանկական առողջապահութեան մասին կազմում են այժմ մի ընդարձակ մատենագրութիւն։

Ուսումնատու թեան ժամանակ մանուկների առողջութեան վերայ ամենամեծ ազդեցութիւն ունի ուսումնարանի բնակարանը։ Արբ մանկավարժական գիտութիւնը իւր խանձարուրի մէջ էր, ոչ որ չէր կամենում մտածել այս բանի վերայ, ուստի ուսումնարանների բնակարանները ըստ մեծի մասին ամփոփու-
մէին իւրեանց մէջ բազմատեսակ անյարմարութիւններ, որք

Ֆեոաստկար կերպով ներգործում էին սովորողներին սուղջութեան վերայ, հետեւաբար նոցա և մտաւոր զարգացման վերայ: Բայց երբ մանկավարժական գիտութիւնը սկսեց իւր կողմը դառնել գիտնական և բարեմիտ մարդոց ուշադրութիւնը, այնուհետև շատ խնդիրներին հետ յատաջացաւ և ուսումնարանների բնակարանների յարմարութեան խնդիրը մանկական սուղջապահ հոգեմեծների վերաբերմամբ: Վարդական բնակարանների վերայ առանձին ուշ դարձրին վերջին տասը տարու բնիկացիութեամբ մանաւանդ Վերմանիան, Լւսաթրիան, Յուրիցերիան և Լւմբրիկան:

Որովհետև մեր ազգային դպրոցների բնակարանները, համարեաւ առանց բացառութեան, գտնւում են ամենաոգորմիկ դրութեան մէջ և կարող են սարսափումն շարժել: Աւերուպայի մանկավարժի մէջ, և որովհետև մի և նոյն ժամանակ դպրոցական բնակարանները ունին, ինչպէս վերը բացատրեցինք համառօտ կերպով, ամենամեծ ազդեցութիւն սովորողների աւսուղջութեան և մտաւոր զարգացման վերայ, ուստի օգտակար են համարում յատաջ բերել այս տեղ մի քանի մանրամասն տեղեկութիւններ: Աւերուպայի այլ և այլ ազգերի դրոյրական բնակարանների մասին ¹⁾:

Լւմբից առաջ Վերմանիայում սկսեցին կառուցանել մեծ և գեղեցիկ բնակարաններ Բեպական ուսումնարանների համար,

(1) Կառաջ մատուցանելի տեղեկութիւններ ժողովելու համար «գոտ յադ» իւր Վ. իննայի Լ. խաւրհահանդի տնիւնը գրութեւ Ռուս լրագիրների մէջ բողոքածիւ, ի դուռններից և մանաւանդ Դոմոնովսկի Կոնստանտին Վերմանիայում: (Вѣстникъ Минист. Народн. Просвѣщенія) ահագորի տոյն տարու: Երանգար համարի մէջ տպած յօդուածից:

բոտ մեծի մասին քաղաքացիների զուգորդելով, յետոյ և ինքն
տէրութիւնը սկսեց շինել զհիմնադիւնների և համալսարանների
համար հոյակապ բնակարաններ: Աւստրիայում քաղաքների
հասարակութիւնները և տէրութիւնը կարծես թէ մի անոտկ
մրցու մն ունին միմեանց հետ բարձր գաստկաբղի ուսումնա-
բանների համար ծառայարարուհտ բնակարաններ պատրաստելու
մասին: Սօտիկ ժամանակներում Աւստրիայի տէրութիւնը
շինեց երկու շատ մեծ և զեղեցիկ զիմնադիւններ, որոնցից մինը
արժէ մէկ միլիօն յիսուն հազար բուրջի: Մի և նորի հողացո-
ղութիւնը նշմարվում է միւս թագաւորութիւնների մէջ:
Բայց այդ հողացողութիւնը վերաբերվումը տաջ բոտ մեծի
մասին միջնակարգ և բարձր ուսումնարաններին: Ժողովրդական
դպրոցների վերայ ուշադրութիւն դարձուցին համեմատաբար
ուշեւ բայց այժմ մի քանի քաղաքներում կան այնպիսի
Ժողովրդական դպրոցներ, որք աւելի նման են թագաւորական
պալատներին: Սարսոնիայում 1866-67 թուին շինուեցաւ
մի ժողովրդական դպրոցի բնակարան միայն 50 աշակերտի հա-
մար 60 հազար բուրջու շաի ծախսով:

Բոլոր Աւրոպայի և մանաւանդ Վերմանիայի, Աւստրիայի
և Օւսիցերիայի (Եփրատիայի) ժողովրդական դպրոցների
նոր բնակարանները բացի ճարտարապետական զեղեցկութիւ-
նից, համապատասխանում են առողջապահութեան պայման-
ներին և յարմարեցուցած են ուսումնատվութեան դիւրին մի-
ջոցներին: Ժողովրդական դպրոցների բնակարանների վերայ
այնպիսի ծանր ուշադրութիւն են դարձնում Աւրոպայում,
որ՝ շատ տէրութիւնները, ինչպէս զոր օրինակ Աւստրիան,
Օւսիցերիան, Պրուսիան, Բելգիան, Լորանդիան, Եփրատիան,
հրատարակում են օրէնսդրական կերպով հաստատած հրա-

Հանգներ, և անպատճառ այդ հրահանգներին համաձայն այլ-
տի լինի նոր շինելու տունը զպրոցի համար։ Այս հրահանգ-
ների պահանջմունքները քսու մեծի մասին նման են միմեանց,
բայց զանազան տեղերում ունին և բաւականին նշանաւոր
տարբերութիւններ։ Այսպէս, զոր օրինակ, Եփեցիայի հրահան-
գով, որը կազմած է մանկավարժների և բժշկների խորհրդակ-
ցութեամբ և հաստատած է տերութիւնը 1856 թուին, ժո-
ղովրդական զպրոցի տունը ունենում է դասարան, գրքատուն և
փարձապետի համար բնակարան չորս սենեակով և վերնայար-
կով մի սենեակից։ Այլ միայն Եփեցիայում, այլ և Բաթա-
րիայում, Օփեցերիայում և Աստրիայում փարձապետի բը-
նակարանը սովորաբար միացած է զպրոցի հետ, մանաւանդ
գիւղերում, իսկ միւս մի քանի տեղերում չէ խոյստարժած
այդպիսի միասնութիւնը. զոր օրինակ Պրուսիայում այդ պա-
տահում իրրեւ բողոքութիւնս Եփեցիայի զպրոցի նախասե-
նեակը ունենում է անպատճառ լուսցարան և կախադաններ վե-
րարկուսերի և դիւարկների համար։ Բնդհանրապէս Վերմա-
նիայի և Օփեցերիայի զպրոցներում, այդ շրջերը պահպանեն
դասատան մէջ, և այդ շատ վնասում, օգի մարքութեան, ու-
րովհետեւ շրջերից միշտ բարձրանում է զարչիլի հետ, մանաւանդ
եթէ ձմեռ ժամանակ նորա պարստած են լինում փառարանից
մօտիկ։ Այս կողմից նոյն զպրոցները շատ հետու չեն գնացել
մեր խեղճ զպրոցներից, ուր արտարին հանգերը նոյնպէս
պահպանւմ սովորաբար դասարանում։

Մանուկների կանոնաւոր ֆիզիքական զարգացման համար
զպրոցական բնակարանի դիւտաւոր պայմաններից մինը և լոյսը և
արեւակը։ Բայց թէ զոր կողմը պիտի դարձրած լինի զպրոցը,
այս հարցը դեռ ևս չէ վճռած միաձայն կերպով։ Մանկա-

վարժներից մեծ մասը աւելի օգտակար է համարում որ դասա-
 րանը նայել զէպի արեւելք, քան թէ զէպի հարաւ, որովհետեւ
 սենեակը զիջելը ստուկուց յետոյ առաւօտը չէ կարող աւելի
 շատ տաքանալ. իսկ մի քանի բժիշկները առաւօտու լոյսը հա-
 մարում են անյարմար այն պատճառով, որ արեղակի ծառա-
 զայթները ունենալով թեկուած (ծռած) ուղղութիւն (ան-
 կումն) կարող են փնտսել աչքերին, մանաւանդ կանուխ ժա-
 մանակ: Ասաստան պատուհանները, թուով համարեաւ միշտ
 փեց, անգամ որում են լինում սովորաբար աշակերտներից ձախ
 կողմի պատի մէջ, իսկ չորս հատը աշակերտների յեանից:
 Ձախակողմեան պատուհանները բռնում են պատի երրորդ մասը,
 և այս յատկապէս պահանջել է դպրոցների շինութեան ժա-
 մանակ: Այլ պատուհանները բարձր են և չեն հասնում մին-
 չե ստատաղը միայն մի կանգուն (կէս արշին) հեռաւորու-
 թիւնով՝ պատուհաններն այս տեսակ բարձրութեամբ լոյսը
 հասնում մինչեւ հանդէպ եղած պատի վերջին կէտերը: Պա-
 տուհանների բարձրութիւնը յատակից այնքան է որ՝ աշա-
 կերտները իւրեանց տեղերում նստած ժամանակ չեն կարող
 տեսնել թէ ինչ է լինում դասարանից դուրս: Պատուհան-
 ները անգամ որում են պատի մէջ ոչ թէ հաւասար հեռա-
 ւորութեամբ միմեանցից, ինչպէս այս լինում է ըստ մեծի մասին
 դպրոցներում, այլ ժողովոված են պատի միջի մասնում: Այս
 ունի այն օգուտը որ զստատան առաջին մասնում փռում է
 ւականին ընդարձակ տեղ, ուր բարձրութեան վերայ զրած է
 վարժապետի ամբիշը (նստարանը) և դասատան այլ և այլ
 պարագաները: Այս մասը յուսաւորելու համար, որը վատ և
 դանակին կամ ձմեռը կարող էր սակաւ լոյս ունենալ, յեանի
 պատում կան պատուհաններ: Աւղիղ կամ վերադարձած լոյսը

չէ թոյլատրվում գատարանում և նորան հետացնում են ծրղ ~ նստակերից շինած վարագուրներով, որք բարձրանում են գեղի վեր:

Դատատան սենեակը ունենում է երկարաձև քառակուսի դռն բռնիչով: Այսպիսի դռն թխներ համարվում են ամենայն դեպ, որովհետև աշակերտները կարելի է նստացնել այնպես որ՝ վարժապետը իւր ամբիսնի վերայ նստած ժամանակ կարող է ահանել նոցա չղարձնելով՝ գլուխը այս կամ այն կողմը: Բայց սորանից, աւելի հեշտ է պատու հանները պատու որել այնպես, որ լոյսը հասնար կիրպով տարածուի ամբողջ դատատան մէջ: Ահեակի երկարութիւնը լինում, սովորաբար 20 արշինի չափ: Բարձրութիւնը յատակից մինչև առաստաղի ամենաբարձր կետը, առաստաղը սովորաբար զմբէթաձև է, իւրից է 7 արշինի չափ, լայնութիւնը 6 արշինի չափ: Ե վեցիայի դպրոցների դատատան այսպիսի ընդարձակութիւնը ունի այն օգուտը որ՝ կարելի է լինում այս երկրում դորձածած միանխտ (մի մարդու նստելու) նստարանները փակու որել այնպես, որ նոցա մէջ մնում է բաւականաչափ ազատ տեղ անցու գործի համար: Բայց սորանից սենեակի վերոցուցեալ ընդարձակ դռն թխներ ունի և այն օգուտը որ՝ իւրաքանչիւր աշակերտը կարող է վայելել աւելի շատ քանակութիւն օդի, քան թէ Գերմանիայի դպրոցներում: Բայց կայ մի տնայարմարութիւն, այն է՝ 50 աշակերտի մէջ կլինեն անշուշտ և այնպիսի, որք նստած լինենելով յետևի նստարանների վերայ չեն կարող որոշել ատաղին (յանդիման) պատի մօտ դրած զբաղաւորտակի վերայ դրածը: Հիմք երևելի մանկավարժի փորձը ցոյց տուեց որ՝ 39 աղայ և 42 աղճիկ աշակերտներից 2 աղա և 3 աղճիկ չկարողացան որոշել և կարգաւ 14 արշին հեռու հղած ստիւաակի վերայ դրածը,

14 արշինից աւելի հետու չկարողացան որոշել 4 աղայ և 3 աղջիկ, 15 արշին հետու — 6 աղայ և 3 աղջիկ, 16 — ից աւելի հետու 6 աղայ և 3 աղջիկ, 18 — ից աւելի հետու 7 աղայ և 6 աղջիկ, և վերջապէս 21 — ից աւելի հետու — 10 աղայ և 17 աղջիկ: Այս պատճառով Յվեցը հնիմադրումն որ՝ դաստատան կրկարութեանը չէ կարող լինել 15 արշինից աւելի. պոսկիսի իսկ երկարութիւնը պահանջումն Վլադիմիրովի տէրութեան հրահանգը — Վաստատան օղը մաքրվումն զանազան միջոցներով: Եվեցիայի ժողովողական ղարոցներում դաստատան հարկաւոր պարագաները և զարդերը են նստորաններ, ըստ մեծի մասին մի մի հաստ իւրաքանչիւր աշակերտի համար, ամբիոն կամ նստարան վարժապետի համար, և ապիտակ պնդացրած սրտի վերայ այրենը սովորացնելու համար շարժական առուներով, և ապիտակ երաժշտական խաղերի (նօթաների) համար, աշխարհացոյցներ Եվեցայի և Պաղեստինի, սրբազան պատմութեան պատկերներ, Ֆիզիքայի գլխաւոր գործիքներ, հողուակալ (չօթք), ջրաման և գաւաթ, և ըն:

Եվեցայի ղարոցի երկրորդ և հարկաւոր սենեակը մատենադարան է (գրքատուն): Մատենադարանը աւելի ընդարձակ սենեակ չէ և միշտ կից է լինում դասարանին: Ղարոցական գրքատուներ սկսեցին հաստատուել համարեա 15 տարի սորաբանից առաջ: Եվեցիայի կառավարութիւնը ինքն հրտախրեց հասարակութիւնը մատենադարաններ հաստատու. մի քանի տեղ հասարակութիւնները իսկոյն հաստուցին հարկաւոր գումարը կարեւոր գրքեր գնելու համար, միւս տեղերում հաստուցանումն հետզհետեւ. իսկ շատ տեղերում մասնաւոր մարդիկ էին նստիլում գումարը Ղարոցների մատենադարանները բաց են ամենի համար, և քահանաները օրէնքով պար-

տաւ որում ևն յորդորել իւրեան ժողովուրդը վայելել նոցաւ
 Հասարակութիւնը իրաւունք ունի վայելել նաեւ բոլոր միջնա-
 կարգ դպրոցներէ մասննադարանները, բայց երկու դիպուա-
 ծումը եւս հաստատանքով վարձ, որը դպրոցները դրժադրու-
 մեն նոր գրքեր դնելու համար: Մասննադարանը հեշտ և
 կանոնաւոր կերպով կազմելու համար տերութիւնը հրատա-
 րակում օգտակար և պիտանի գրքերի ցուցակներ:

Ը վիցիայի ժողովրդական դպրոցի քաղաշէն տունը արժե-
 նում 20 — 25 հազար թուրքի իսկ միջնակարգ ուսումնարանի
 բնակարանը 50 հազարից աւելի: Ժողովրդական դպրոցները
 շինվում մեն յատկապէս հասարակութեան ծախքով, իսկ միջ-
 նակարգները կամ նոյնպէս հասարակութեան ծախքով, կամ
 ղեն-ղեանց ֆանդաշանի կամ տերութեան ծախքով, և կամ
 բոլորեցունց միասորում ծախքով:

Ը ղեն-ղեանց ֆանդաշանը կայ իւրաքանչիւր թեմական վիճա-
 կում և կազմվում պաշտօնից հետացրած կամ անդաւակ մե-
 ռած հոգեորականների տարեկան արդիւնքից, և միջնակարգ
 դպրոցներէ իւրաքանչիւր աշակերտի տարեկան 4 ր. 50 կ. խո-
 շակից: Բացի ղեն-ղեանց ֆանդաշանից իւրաքանչիւր թեմում
 կան ազգայնաւ աշակերտների համար մասնաւոր դանձարաններ,
 որոց կողմից օգնականութիւնը բաժանվում ամենայն սարքի վի-
 ծակի դպրոցներին: Բացի վիճակային դանձարաններից կայ իւ-
 րաքանչիւր դպրոցում և մասնաւոր դանձարան նոյն նպատա-
 կով:

Բարանով Ը վիցիայի ժողովրդական դպրոցի նկարագրու-
 թիւնը, պէտք է տեսլացնել որ բնակարանը շատ գեղեցիկ
 տեսք ունի և տեսնողի վերայ դործում և չափազանց լաւ տպա-
 ւորութիւն:

Ամերիկայի ժողովրդական դպրոցների բնակարանները ունին այլ և այլ տեսակ ծարարապետութիւն, և առ հասարակ շատ զեղեցիկ են: Բայց ուշ դարձնելով զեղեցիկութեան վերայ: Ամերիկացիք չեն մոռանում բնակարանի հաստատութիւնը և դպրոցական յարմարութիւնները: Ժողովրդական դպրոցը ունենում է ըստ մեծի մասին երկու սենեակ՝ դասարան և դահլիճ աշակերտների խաղալու համար, և երկու դուռը բոլորովին միմեանց հակառակ կողմից, մինը տղայոց համար և միւսը աղջկերանց համար: Բայց դասարանում մը սորա նստած են միասին, առանց խառնվելու, սենեակի մի կողմում աղայք, միւս կողմում աղջկունք: Արկու կողմից կան փոքրիկ նախասենեակներ, ուր պատերի վերայ ամրացած են կախազաններ շորերի համար: Ղաատառներ սովորաբար ունենում է (1) աշակերտի համար հարկաւոր բնդարձակութիւն, և սակաւ ինչ փոքր է Շէվցիայի դպրոցի դասարանից: Պատուհանները նեղ են բայց բարձր, և տեղաւորուած են երեք կողմում: Նոցա վարադոյրները այնպէս յարմարեցուցած են, որ կարելի է փակել պատուհանը որչափ տեղ և հարկաւոր լինի:

Պատերը սփռակ են: (1) Գամալբուրգի մեծ և սենեակի մէջ ձմեռը հաւասար տարութիւնը պահպանելու վերայ դարձուցած է լինում մեծ ուշադրութիւն: Դպրոցի մէջ մաքուր օդը պահպանելու շատ օգնում է և այն հանդամանքը որ՝ ամերիկական դպրոցները ըստ մեծի մասին ունենում են բնդարձակ բակ, ծաղկանոցներով և ծառերով զարդարած ձեմէլէքներով աշակերտների զրօնելու համար: Բակը բաժանվում է երկու հաւասար մասն, մինը օրիորդաց, իսկ միւսը տղայոց համար: Բակի միւս ծայրում դառնվում են արտաքնոցները (հարաւորութեան տեղ) միւս որում դպրոցի հետ ծածկած ձանապարհով:

Կապատան մէջ հաւասար ապրուիթիւնը պահպանելու համար երկու միմեանց հանդեպ պատերի զանազան բարձրութեան վերայ կոխած են լինում երկու ջերմացոյցի. ձմեռը փութապետները նշանակումն առանձին մատենի մէջ սենեակի օդի տաքութիւնը դասի սկզբում, կեսում և վերջում:

Ամերիկայի ժողովրդական պարոյի մէջ դանձումն սովորութար այլ և այլ կերպով շինած յարմար նստարաններ, ամբիոն վարժապետի համար, հաշուակալ (չօխք), սկզբնական բնիկերցանութեան (սյրքենի) գործիքներ, պատերի վերայ աշխարհազրտկան և օգտոմական քարտեզներ, բնական պատմութեան վերաբերեալ աղիւսակներ և պատկերներ, և շատ պարոյներում ընդարձակ քարտեզ, որի վերայ նկարած կան քառանկենու ձեով բոլոր գլխաւոր գոյները և նոցա ամենայն տեսակ միաւորութիւնները աշակերտները նոցա հետ ծանօթացնելու համար, որը շատ հարկաւոր է, որովհետեւ շատերը մանուկն պարոյը՝ դեռ ևս չկարողանալով որոշել գոյները:

Աւերոբերեալ երկու օրինակից յետոյ տեւորդ ենք համարում նկարագրել մի առ. մի Աւրուպացի խրաքանչիւր տեղութեան ժողովրդական գաղացի բնակարանը՝ իւր ներքին և արտաքին պարմոցանքով: Բաւական կլինի տեւորցնել որ խրաքանչիւր տեղութիւնը և մանաւանդ խրաքանչիւր տեղութեան մէջ մասնաւոր հասարակութիւնները ամենայն կերպով աշխատում են և չեն խնայում մեծազումար ծախքեր ժողովրդական պարոյին տալ արտաքին զեղեցկութեան հետ և ներքին յարմարութիւն աշակերտներին առողջութիւնը անփնտա պահպանելու և կանոնաւոր կերպով զարդացնելու համար մտաւոր զարգացման հետ միասին: Այս նպատակով զանազան երկրներում կան զանազան յաւելումներ կամ փոփոխութիւններ:

Այսպէս զոր օրինակ՝ մի քանի տեղ զպրոցը ունենումէ պարտեզ ոչ միայն առողջապահութեան համար, այլ և այն նպատակով որ՝ աշակերտները ծանօթանան թէ ինչպէս պէտք է պահպանել կանոնաւոր կերպով պտղատու ծառերը, բուսցընել աղարակի բանջարեղենները, պահել մեղրամանձների փեթակները. իսկ յարմար տեղերում բուսցնել նաև թիթի ծառերը՝ շերամարծու թևան զործի հետ ծանօթանալու համար։ Սիւս անդերում զպրոցը ունենումէ աշտարակ բաւականին մեծ գանդակով, որի ձայնը լսվումէ ամբողջ դիւղի մէջ և որը զարկումն մի քառորդ ժամ դասից առաջ, դասի սկզբում և դասի վերջում, որով մի կողմից մանուկները կարողանումն ժամանակին հասնել զպրոցը, միւս կողմից՝ ծնողները իմանումն իւրեանց զատկների դպրոցը զնալու և իւր ժամանակին վերադառնալու միջոցները։

Այժմ բաղդատենք մեր ազգային դպրոցների բնակարանները և նոցա ներքին ու արտաքին պարագաները։ Աւերոպական ազգերի ժողովրդական դպրոցների դրութեան հետ և մի կողմից ցաւելով ցաւենք մեր դպրոցների ներկայ ողորմելի վիճակի վերայ և միւս կողմից աշխատելով աշխատենք բարւոքել այդ վիճակը։

ՄԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆՀԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԱՅԻ ՆՈՐ ՕՐԷՆՔԻ ՎԵՐԱԵՐԱՐՈՒՄԸ

Մեր ազգային դպրոցների և ուսումնարանների պարտաւորութիւնները առ ազգը և եկեղեցին անդադար ընդարձակութեամբ, որովհետեւ անդադար յառաջանում են ազգի և եկեղեցու կեանքի մէջ այնպիսի այլ և այլ պիտոյքներ և պահանջներ համաձայն դարու զրուն և ուղղութեան, որոց բաւականութիւն կարող է տալ միայն ազգային դպրոցը: Աւարդարեւ առնելով ի նկատի մեր ազգի և եկեղեցու ներկայ դրութիւնը, մենք տեսնում ենք որ ազգային կեանքի մէջ չէ կարող լինել ոչ մի երևոյթ, որը ուղղակի կամ կողմնակի կերպով յարաբերութիւն չունենար ազգային դպրոցների հետ և փոխադարձաբար ազգային դպրոցները չունենային նոյն երևոյթի վերայ ուղղակի կամ կողմնակի ազդեցութիւն: Ահա այսպէս ներկայ 1874 թուականը յառաջ է բերում Ռուսարեւել շայերի քաղաքական կեանքի մէջ մի նոր երևոյթ, որը անընդմիջապէս կապակցութիւն ունի մեր ազգային դպրոցների հետ: Այս երևոյթը է՝ «~~նորակա~~ նորակա» հարցը, որը նոր օրէնքի զօրութեամբ պէտք է տարածուի բուն Ռուսաստանի սահմաններում, այսինքն՝ Վրիմու, Ռեւարարիայի, Հաշտարխանու, Վոր Արախիջեանու և այլ տեղերում բնակուող Հայերի վերայ, բացի Մեղրկովկասեան Հայերից: Որովհետեւ ազգային կեանքի մէջ յառաջացուցած այս նոր երևոյթը անընդմիջապէս յարաբերութիւն ունի, ինչպէս վերը ասացինք, ազգային դպրոցների հետ, ուստի մենք օգտակար ենք համարում յառաջ բերել

այս տեղ կարենոր խորհրդածութիւններ այդ յարաբերութիւնը ցոյց տալու և բացատրելու համար:

Օձինու որական հարկը Հայոց ազգի կեանքի մէջ մի նոր բան չէ: Աճըր Հայաստանը ինքնիշխան քաղաքական մարմին էր, երբ Հայոց ազգը կազմու մէր հզօր տէրութիւն, այն ժամանակ ռմկեր պաշապատում հայրենիքը և եկեղեցին բաղմամբ իւր իշխաններէն ելել ոչ կարիճ Հայերից կազմած զօրագնդերը: Այս տրդարեւ Հայոց տէրութիւնը միշտ ունենաւ մէր իւր բաղմամբ իւր զօրքը և զօրապիսններ ու սպարապիսններ, որոց քաջութեան, քաղաքական սիրագործութեանց և կրօնական նահատակութեանց նկարագրութեւններէն էր բաղկացած գրեալ իւր մեր ազգային ամբողջ պատմութիւնը: Ուշադրութեան արժանին այն է որ՝ ինչպէս երևում է ազգային պատմութիւնից, ոչ սք ազատ չէր ազգի և եկեղեցու պաշտպանութեան սրբազան և քաղցր պարտաւորութիւնից, երկրագործից սկսած մինչև իշխանը և ազգայնապետներ, բացի հողեւորականներից, որք ինչպէս ազատ էին այս հարկից, բայց իւրեանց յստար կամքով միշտ մասնակցութիւն պատեկողմին իրեն քահանայ կամ քաջայիւրդ և իւրաքանչիւր տուածն ուր: Ասկայն մի և նոյն ազգային պատմութիւնից երևում է որ՝ Հայոց զօրքը, բացի գուցէ ասկաւաթիւ գունդերից, կազմվում միշտ մասնակաւոր կերպով, երբ հարկը պահանջում մէր պաշտպանել կամ բոլոր հայրենիքը, կամ մասնաւոր նահանգը արտաքին իշխաններից կամ ներքին երկպառակութեանց ժամանակ: Արեւմտ գինու որական հարկը Հայաստանում չէր յարատեւ կամ մի որոշ ժամանակով, ինչպէս էր այս և ուրիշ տեղերում մինչև մշտական զօրքի կազմվելը: Պատեկազմի ժամանակ Հայ—մարդը գէնքը ձեռին շտապում մէր իշխանութեւն, իսկ խաղաղութեան միջոցներում նա վերա-

դառնումը դէպի իւր անշը և իւր սովորական պարագմունը ներքեւ երկրագործութիւնը, արուհատագործութիւնը, վաճառականութիւնը, և այլն: Օչինուորական հարկի այսպիսի ձևը կարելի է համարել աճեռաբարձ և աճեռաբարձաբար: Ամենատրգար — որովհետև հարկը աւարածվում, հաւասար կերպով մի ազգի բոլոր դասակարգերի վերայ, ամենքը պարտաւոր է, ամենքը իրաւունք ունի պաշտպանել հարկները: Ամենաօգտակար — որովհետև նախ չէ կաղմվում ազգի մէջ սասանձին պնուորական դասակարգ, որը ունի իւր վատ հետեանքները արդէն իրրև դասակարգ, ըստ որում իւրաքանչիւր դասակարգը բացի իւր գործից ուրիշ բանին սակաւ է պատանի լինում: Երկրորդ՝ զենուորը չէ օտարանում իւր սովորական պարագմունից և բնասնական կեանքի եղանակից, և երրորդ՝ հաւատար կերպով ծաւալվում և արծարծվում, ամբողջ ազգի մէջ պատերազմական ազդասիրութեան և քաջութեան ոգին, արեւն հայրենիքը հարկաւոր դիպուածներու միջոց ի պատրաստի ունի հմուտ և փորձառու զօրք: Օչինուորական հարկի տհա այս օգտակար և արդար կերպը, — որը այժմ գարձել է Աւերոպայի բոլոր տէրութիւնների համար ցանկալի նպատակ՝ մանուսանդ Արաւ — Պրուսական պատերազմից հետոյ, — միշտ տեղիք է ունեցել, ի հարկ իւր թերութիւններով և բացառութիւններով, և այդ ազգի քաղաքական կեանքի մէջ քանի որ և այսպէս անընդհատ քաղական մարմին — սասանձին տէրութիւն:

Իւրից այն օրից երբ դադարեցաւ և այսատանի ինքնիշխան քաղաքական կեանքը, զադարեցաւ և այդ ազգի համար և զհետևորական հարկի լինելութիւնը: Ազգային պատմութեան մէջ չենք տեսնում և ոչ մի օրինակ որ այն բաղմութիւն ազգերը, որք հերքով միմեանց յետևից տիրում էին և այսատանին, պատ-

տերազմի ժամանակ զորհածած ստրտափելի և անխնայ կոտորածներից և զերուխիւններից, յետոյ երբ հանդարտվումէին և փոքր ի շատե խաղաղութեամբ կառավարու մին երկիրը, ուրիշ ամենատեսակ ծանր հարկերի հետ միասին պահանջումէին շայոց ազգից և զինուորական հարկը։ Իշխող ազգիւրը ազատ էին թողնում շայոց ազգը զինուորական հարկից անշուշտ այն նպատակով որ՝ ազգի մէջ չիջանի պատերազմական քաջութեան և ազդասիրութեան ոգին, որպէս զի շայիրը մի ժամանակ զօրքով և զօրապետներով ապստամբութիւն չցոյց տան նոցա դէմ։ Եւ այսպէս շայոց ազգը ազատ էր մնում զինուորական հարկից ոչ միայն այն ժամանակներում, երբ նա դեռ ևս ունէր փոքր ի շատե միութիւն և ամբողջութիւն, այլ և այն ժամանակ, երբ շայստանը յաժանուեցաւ զանազան տէրութեանց մէջ և երբ շայիրը ցրուեցան զանազան երկրներում։ Եւ արդարեւ շայոց ազգը իւր քաղաքական մահից յետոյ ոչ շայստանոյ մասներում և ոչ օտար երկրներում երբեք չէ ենթարկուել զինուորական հարկին։ Այս ի հարկէ մեծ բարեբաւութիւն էր իշխող տէրութիւնների կողմից, որովհետեւ շատ դժուար կրէէր սակաւութիւն ժողովրդի համար իւր բազմատեսակ բարոյական և նիւթական կորուստներից և տառապանքներից յետոյ։ Կրէլ նաեւ զինուորական հարկը իշխող տէրութիւնները ունենումէին և իւրեանց ուրիշ նպատակով տեսնելով որ՝ շայիրը շատ ընդունակ են երկրագործութեան, արուեստագիտութեան և վաճառականութեան, և առհասարակ ընդունակ են իւրեանց քրտնաջան աշխատանքով ձեռքն տալ իննել նոր հարկերի ծաղկման և բարգաւաճութեան, մտնաւ անդ բարի օրինակ դառնալով ուրիշներին, — յիշող

տէրութիւնները բարւոյք և օգտակար էին համարում թողնել նոցա անդորրութեան մէջ :

Սակայն զինուորական հարկի կողմից ամենայն տէրութիւն միատեսակ արտօնութիւններ չէր ջնդրում իւր սահմանների մէջ բնակուող Հայերին: Այսպէս զոր օրինակ Պարսկաստանի տէրութիւնը ամենեւին չէ պահանջել և այժմ իսկ չէ պահանջում Հայերից զինուորական հարկը ոչ մարդով և ոչ փողով : Սոյնպէս վարվում են Աւստրիայի և Անգղիայի տէրութիւնները իւրեանց սահմաններում բնակուող բուականին բողմաթիւ Հայերի հետ իւրեանց սկզական քաղաքական շահերի պատճառով: Տաճկաստանի տէրութիւնը մի ժամանակ ամենեւին չէր պահանջում զինուորական հարկը Հայերից, բայց յետոյ սկսեց պահանջել: զրամաւոր հարկ և այն այլ և այլ արտօնութիւններով : Այնչապէս Ռուսաստանի բարեխնամ Տէրութիւնը սկզբներումը նոյնպէս ամենեւին չէր պահանջում իւր բոլոր սահմանների մէջ բնակուող Հայերից զինուորական հարկը ոչ մարդով և ոչ զրամով : Յետոյ տէրութիւնը սկսեց պահանջել զրամով հարկ միայն բուն Ռուսաստանի սահմաններում բնակուող Հայերից, ազատ թողնելով Աովկասեան և մի քանի ուրիշ նահանգների Հայերը: Իսկ ներկայ 1871 թուականից սկսած Տէրութիւնը կարեւոր է համարում, համահաստատ իւր բոլոր հպատակների հետ, զինուորական հարկը պահանջել արդէն մարդով միայն դարձեալ բուն Ռուսաստանի սահմաններում բնակուող Հայերից, իսկ Անգրկովկասեան Հայերը սոյն երկրում բնակուող միւս բոլոր ազգերի հետ միասին մեռման դեռ ևս բոլորովին ազատ այդ հարկից, չհատուցանելով այն ոչ մարդով և ոչ փողով :

Օխոտորական հարկի նոր օրէնքի մէջ Տէրութիւնը բարե-
հաճել է շնորհել իւր հպատակներին մի քանի արտօնու-
թիւններ: Այլ արտօնութիւնները տարածվում են և Հայերի
վերայ, և նոցա վերաբերմամբ բաժանվում են երկու պիտու-
ման — առաջին՝ ընդհանուր արտօնութիւններ, երկրորդ՝
մասնաւոր արտօնութիւններ: Առաջին տեսակ այսինքն ընդ-
հանուր արտօնութիւնները նոյնպէս բաժանվում են երկու մա-
տին — առաջին՝ քաղաքական կեանքին վերաբերեալ, երկրորդ՝
ուսման և ուսու մնարաններին վերաբերեալ: Արովհետեւ Ղազարի
ծրագրից դուրս են ընդհանուր արտօնութիւնների առաջին —
այսինքն քաղաքական կեանքին վերաբերեալ մասն, ուստի
մենք առաջարկում ենք մեր ազգային խերթերին ուշ դարձնել
ոչ ուր արտօնութիւնների վերայ և այլ և այլ կարեւոր բացա-
րութիւններով ցոյց տալ նոցա Հայերին: Արեւմտեան մեզ մնում
ոչ ուստի խօսել ուսման և ուսու մնարաններին վերաբերեալ
արտօնութիւնների մասին, որոց մէջ են և յատկապէս Հայե-
րին վերաբերեալ մասնաւոր արտօնութիւնները:

Բարեբնիմամ Տէրութիւնը վերապահ համարելով ժողովրդի
ընդհանուր լուսաւորութիւնը և մտաւոր զարգացումն պատե-
րազմական փառքից, կարեւոր է համարել զինուորական հարկի
նոր օրէնքով մեծամեծ արտօնութիւններ ապա ուսու մնարան-
ներին, այսինքն ուսման և գիտութեան, որով մի կողմից
աւելանապէս ցուցած է յարգումը և զնահապասութիւն ղեպի
գիտութիւնը, միւս կողմից կաճեցած է այդ արտօնութիւննե-
րով առաւել ևս ծաւալել կայսերութեան մէջ ուսումը, զի-
տաւրութիւնը, լուսաւորութիւնը: Ահա այս արտօնութիւնները
մեզ համար բաժանվում են երկու զատկաւարդ — առաջին՝ ար-
տօնութիւններ յատկացած արքունի ուսու մնարաններին, երկ-

բորժ՝ տրտօնութիւններ յատկացած հայկական աւտոմնարաններին:

Իրօսներ նախ տուածին տեսակ տրտօնութիւնների մասին և ապա բացատրենք երկրորդ տեսակ տրտօնութիւնները:

1. Եկատի ունենալով զինուորական ծառայութեան ծանուցութիւնը և դժուարութիւնները գլխաւոր նշանակութիւն և ստանում ժամանակը, այս ինքն ինքն՝ քանի տարի պետք է շարունակուի զինուորական հարկը կամ պարտադիր ծառայութիւնը զինուորական պաշտօնի մէջ: Այս օրէնքը որոշում է ժամանակը քանի՝ հինգ տարի, բայց իւրաքանչեւը զինուորական պարտաւոր է մնալ իսկական ծառայութեան մէջ միայն ֆէյդալի. իսկ մնացած էնը տարին նա կ'մնայ պահեստ զօրքի հաշվում, այս ինքն նա կատանայ արձակուրդ վերադառնալ իւր տեղը և իւր պարապմունքներին, եթէ որ պատերազմական կարիքը չի ստիպի կոչել նորան զինուորական ծառայութեան համար: Այս ընդհանուր կանոնից որոշած են մի քանի բացառութիւններ ուսում ստացածների համար: Այս կողմից բոլոր ուսումնարանները բաժանուած են չորս գլխաւոր դասակարգ:

1) Առաջին կամ բարձր դասակարգ — Համալսարանական և ճ'եմարանական (Եկողեմական) շրջան ուսման:

2) Երկրորդ կամ միջնակարգ դասակարգ — Գլխաւորական շրջան. այս դասակարգի մէջ են և Հոգեւոր Դպրանոցները (Կաթողիկոսները) քրիստոնեայ ազգերի, ուրեմն և մեր Խեմական Դպրանոցները:

3) Երրորդ դասակարգ — զաւուռական դպրոցների շրջան ուսման:

4) Չորրորդ դասակարգ — սկզբնական դպրոցների շրջան ուսման. այս դասակարգի մէջ են և Դպրանոցները — Եկողեմական

դպրոցները քրիստոնեայ ազգերի, ուրիմն և մեր Հոգևոր Նշխական և Միջնակարգ դպրոցները:

Ը. Հա այս չորս դասակարգի համար որոշած են զանազան ժամանակներ իսկական զինուորական ծառայութեան մէջ և ոչ ոս հետ զօրքի հաշվումը մնալու համար: Ըյսպէս՝

Ը. Առաջին դասակարգի ուսու մնարաններում աւարտածները կամ համապատասխանող հարցաքննութիւն տուածները պէտքէ մնան իսկական ծառայութեան մէջ միայն 6 ամիս:

Իսկ պահեստ զօրքի հաշվումը 14 ամիս և 6 ամիս:

Բ. Երկրորդ դասակարգի ուսու մնարաններում կամ Ղաթիսիայի և Բեյրութի ուսումնարանների վեց դաստան, և կամ Հոգևոր Դպրոցների (Սեմինարիաների) երկրորդ դաստան ուսման ընթացքը աւարտողները, կամ համապատասխանող հարցաքննութիւն տուածները—իսկական ծառայութեան մէջ 1 ամիս և 6 ամիս:

Իսկ պահեստ զօրքի հաշվումը 13 ամիս և 6 ամիս:

Գ. Երրորդ դասակարգի ուսումնարաններում աւարտածները կամ համապատասխանող հարցաքննութիւն տուածները—իսկական ծառայութեան մէջ 3 ամիս:

Իսկ պահեստ զօրքի հաշվումը 12 ամիս:

Դ. Չորրորդ դասակարգի ուսումնարաններում աւարտածները կամ համապատասխանող հարցաքննութիւն տուածները—իսկական ծառայութեան մէջ 4 ամիս:

Իսկ պահեստ զօրքի հաշվումը 11 ամիս:

Ըյս սրտօնութիւններից պարզ երևում է թէ Տէրութիւնը որ տասնաման զնահատում է ազգային ընդհանուր լուսաւորութեան և մանուսնդ բարձր զիտութեան զարգացման գործը: Մինչև անգամ ամենատար դասակարգի ուսու մնարաններում

—այս ինքն՝ ժողովրդական սկզբնական ղալոցներում, — ուր
ուսման ընթացքը այնպես համառօտ է, աւարտածները կամ
համապատասխանող հարցաքննութիւն տուածները ստանու-
մեն մեծ իրաւունք մնալ իսկական ծառայութեան մէջ միայն
չորս փոքի փոխանակ տաան և հինգ տարու:

Իսայց որովհետեւ զհնուորական ծառայութեան մէջ կոչելու համար չափահասութեան սահմանը նշանակած է 20 տարեկան հասակը, և որովհետեւ բարձր Ուսումնարաններում աշակերտները այդ հասակում ըստ մեծի մասին դեռեւս աւարտած չեն լինում իւրեանց ուսման ընթացքը, ուստի վերոյցուցեալ ամենաօգտակար արժօնութիւնը ծառայութեան համառօտացըրած Ժամանակի մասին կ'մնար ապարդիւն, եթէ ճշդութեամբ կատարվեր 20 տարեկան հասակում զինուորական ծառայութեան մէջ կոչելու օրէնքը: Առնելով ի նկատի այս հանգամանքը, աւելցնելով հարկաւոր է համարել շնորհել ուսումնառողներին և այլ արժօնութիւնն ճշդութեան հարկի նոր օրէնքի զօրութեամբ Ուսումնարանների աշակերտները իւրեանց 20 տարեկան հասակը լրանալուց յետոյ կարող են շարունակել իւրեանց ուսումը մինչև աւարտելը, և ապա կատարել զինուորական հարկը: Այսպէս զոր օրինակ՝ եթէ սովորող աշակերտները կ'այայտեն իւրեանց ցանկութիւնը, զինուորական հարկը կարելի է յետաձգել:

Ը. ՄԷՆԷ 27 ԳԻՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԶԻՆԻ ԿԱՄԻ ԽՈՐՀԻ ՊՐԵՍԻԴԵՆՏԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԸ

Բ. ՍԵՆՔ 24 ԳԵՐԵՆ ԵՐԵՎԱՆԻ Ուղղափառ, Հայ-Լուսաւոր ժողովան և Հոգևոր-Սրբապետի Հոգևոր Գործընկեր (ՍԵՆՔԻՆԱՐԻԱՆԻՆԻ) անկախութեան համար:

Գ. ՍԻՆԷ 22 ԿԱՆՆԵ ԵՐԱՆԵՐԻ ԼԵՐԿՐՈՐԳ ՂԾԱՍԽԵՐԳԻ ՈՍՈՒՄ

նարաններէ և մի քանի այլ ուսումնարաններէ աշակերտներէ համար:

Օճինուորական հարկի նոր օրէնքը յօդու առ ուսման և լուսաւորութեան սահմանումէ և մի այլ օգտակար կանոն: Օճինուորական հարկը իւրաքանչիւր մարդ պարտաւորէ ընդհանուր կանոնի զօրութեամբ, կատարել վիճակարկութեամբ. այս ինքն՝ զիցուք 100 հաւ քսան տարեկան երիտասարդներ կան, սոցանից 5-ը պէտքէ ընտրուին զինուորական ծառայութեան համար. վիճակ են ձգում և ում որ վիճակ դուրս կգայ, նա ընդունվումէ ծառայութեան մէջ, իսկ միւսները մնում են ազատ զինուորական հարկից: Այս ընդհանուր կանոնից նոր օրէնքը որոշումէ մի բացառութիւն. կարելի է կատարել զինուորական հարկը յօժար կամքով առանց վիճակարկութեան: Այսպիսի յօժարակամ ցանկացողներ, բացի մի քանի ուրիշ պայմաններից, պէտք է ունենան նաև վկայական ուսումը աւարտելու կամ համապատասխանող, հարցաքննութիւնը տալու մասին Առաջին և Երկրորդ դասակարգի ուսումնարաններում, կամ Վիմնագիտների և Բէալական ուսումնարանների վեց դասատւանում, և կամ Զոգեոր Վարանոցների (Սեմինարիաների) երկրորդ դասաւանում, և կամ վերջապէս Օճինուորական և Աղղային Լուսաւորութեան Վախարարների փախտարձ համաձայնութեամբ յօրինած որանքին ճրագրով (պրօգրամայով) և Այսպիսի վկայականներ ունեցող յօժարակամ ցանկացողները բաժանվում են երեք դասակարգ և պարտաւոր են ծառայել պաշտօնավար զօրքի մէջ:

Ա. Առաջին դասակարգի ուսումնարանների ուսման հարցաքննութիւնը ավարտողները 3-րդ:

Բ. Երկրորդ դասակարգի Ուսումնարանների, կամ Գլխապետների և Բնարական ուսումնարանների վեց դասատան, և կամ Էպիսկոպոս Գաղականացիների երկրորդ դասատան ուսման հարցաքննութիւնը աւարտողները 6 աֆա:

Գ. Օլիտորական և Լուսաւորութեան Կախարարների փոխադարձ համաձայնութեամբ յօրինած ծրագրով (պրօգրամայով) հարցաքննութիւնը աւարտողները 2 ֆաբլ:

Իսկ այս ժամանակամիջոցները լրացնելուց յետոյ յօժարակամ ծառայողները կարող են կամ շարունակել, եթէ ցանկանում են, իւրեանց ծառայութիւնը, կամ մանկ յաճեսացորքի հաշվում, ուր մնում են միայն ինչ ֆաբլ:

Եւսպէս ուրեմն մի և նոյն դասակարգի Ուսումնարանի վրէպական ունեցողը աւելի սակաւ ժամանակ պէտքէ մնայ ինչ իսկական զինուորական ծառայութեան միջ և ինչ յաճեսացորքի հաշվում եթէ յօժար կամքով, առանց վիճակարկութեան, կցանկայ կատարել զինուորական հարկը, քան ինչ երբ կկատարէ այդ հարկը վիճակարկութեամբ: Բայց զինուորարարութեան ինչ, որով մեծ աւանդութիւն են ստանում զինուորական հարկը յօժարակամ կատարողները վիճակարկութեամբ կատարողների առաջին, այն է որ՝ այս վերջինները, եթէ մինչև անդամ Եւսպէս դասակարգի Ուսումնարանի վրէպական ունեան, զինուորական առաջին աստիճանը (աֆիցերութիւնը) կարող են ստանալ համաձայն ընդհանուր կանոնների. իսկ առաջինները, այսինքն՝ յօժարակամ ծառայողները՝

Ե. ըստ առաջին դասակարգի 3 աֆալ յէֆալ:

Բ. ըստ երկրորդ դասակարգի 6 աֆալ յէֆալ:

Գ. ըստ երրորդ դասակարգի 3 ֆաբլ յէֆալ:

Սկիզբապէս՝ զինուորական հարկի նոր օրէնքը բոլորովին ազատ է կացուցանում, խաղաղութեան ժամանակ, մի քանի տեսակ ուսումնական անձինք խնկական զինուորական ծառայութիւնից և վերաբերումէ նոցա պահեստ զօրքին, որի հաշվումը մնումն 15 տարի։ Ուշադրութեան և շնորհակալութեան արժանին այն է որ՝ այսպիսի արտօնութիւն ունեցող անձանց մէջ մութած են և բոլոր ուսուցիչները, որք ուսուցանումն։ Բոլոր չորս դասակարգի Ուսումնարաններում, այլ և այն ամենայն արքունի Ուսումնարաններում, որք չեն յիշատակում զինուորական հարկի նոր օրէնքի մէջ, — այնպիսի առարկաներ, որք նոյն ուսումնարանների կանոնադրութեանց զօրութեամբ անշուշտ աւանդելի են։

Եւհա՛ այն մեծամեծ արտօնութիւնները, որը զինուորական հարկի նոր օրէնքը պարզեւել է ուսման շրջանին, աչքի աւաջե ունենալով երկու գլխաւոր նպատակ. «Եւհա՛ տարածելով զինուորական հարկը ժողովրդի բոլոր դասակարգելի վերայ, կսրող էր զոր անալ մի աւանձին զինուորական ուղղութիւն, որը կարող էր փնտռուի հասարակական կեանքի միւս շատ տեսակ կողմերի զարգացման, ի միջի այլոց և լուսաւորութեան տարածման և գիտութեանց ծաղկման, որք ինքեանք մեծ ներդրութիւն ունին հասարակական կեանքի բոլոր միւս կողմերի կանոնաւոր զարգացման վերայ. ուստի անշուշտ հարկաւոր էր ընդարձակ արտօնութիւններով ապահովացնել ազգային լուսաւորութեան և գիտութեանց ազատ և կանոնաւոր զարգացման յոյժ ծանրակշիւ գործը։ Եւհա՛ որք աւելի օգտակար է տէրութեան կամ հայրենիքի պաշտպանութեան համար ունենող ուսումնական և լուսաւորեալ զինուորականից և զօրութեաներից կազմած զօրք։

Եւ յժամ զառնանք զէպի մեր Աղգային Ուսու մնարանները

Օխնուորական հարկի նոր օրէնքը բոլոր վերորացատրեալ արտօնութիւնների մասին ոչինչ խորու թիւն և զանազանութիւն չէ սահմանում կայսերութեան մէջ ընակուող այլևայլ ազգերի համար, և որովհետեւ բոլոր արքունի ուսու մնարանների դռները բաց են ամենի համար, ուրեմն այն արտօնութիւնները կարող են վայելել և Հայերը Ուստի եթէ մերայինք կամենում են թեթեւացնել իւրեանց զաւակներին վեճակը նոր և դեռ ևս բոլորովին անծանօթ հարկի վերաբերութեամբ, նոքա պէտք է շտապեն կանոնաւոր ուսում տալ զաւակներին թէ Եւքուլի Ուսու մնարաններում և թէ Աղգային Գալրոցներում Եւ հայտնաւ զարձեւալ բացվում է լոյն տապարէլ մեր Աղգային Ուսու մնարանների կանոնաւոր բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան վերայ մասնելու և հոգալու համար Դոր օրէնքի զօրութեամբ մեր Աղգային ուսու մնարաններին նոյնպէս տուած է իրաւունք միջոց տալ իւրեանց մէջ սովորողներին վայելել վերոցոյցեալ արտօնութիւնները Եւս կողմից նոր օրէնքը մեր ուսու մնարանները բաժանում է երկու դասակարգ — առաջին՝ Բանական դպրոցներ (սեմինարիաներ) և երկրորդ՝ Դիւանական — եկեղեցական դպրոցներ Իւր թեմական դպրանոցները օրէնքով վերաբերուած են Արկրորդ դասակարգի ուսու մնարաններին, իսկ ծիսական և միջնակարգ դպրոցները Չորրորդ դասակարգի ուսու մնարաններին Եւրեմն այն արտօնութիւնները, որք յատկացուցած են այս երկու դասակարգի ուսու մնարաններին, պատկանում են և մեր ուսու մնարաններին Եւս կողմից մեծ տապարէլ է բացվում մեր Աղգային ուսումնարանների տառք և մանաւանդ Բանական Գալրոցների առաջև Դոր Հայ — երիտասարդները ունենալով Բանական

Ղալբանոցի (տեմենարիսցի) երկրորդ դասատան ուսման վկայա-
կանը պարտաւոր կլինին մնալ իսկական զինուորական ծառա-
յութեան մէջ միայն Զ Գ Բ Ե Լ և Զ Ե Դ Բ Ե Լ իսկ մնացած 13
Գ Բ Ե Լ և 6 Գ Բ Ե Լ կմնան պահեստ զօրքի հաշվում, փոխա-
նակ ամբողջ 15 Գ Բ Ե Լ իսկական ծառայութեան մէջ մնալու
Մի և նոյն կերպով մեր Օխական և Միջնակարգ ուսումնարան-
ների վկայականով մեր Հայ — Երիտասարդները կմնան իսկական
զինուորական ծառայութեան մէջ Ե Դ Բ Ե Լ Գ Բ Ե Լ և պահեստ զօր-
քի հաշվում 11 Գ Բ Ե Լ իսկ եթէ մեր Երիտասարդները չեն կա-
մնալ ուսուսել վիճակարկութեան և յօժար կամքով կցանկա-
նան կատարել զինուորական հարկը, այն ժամանակ եթէ կու-
նենան իմեմական Ղալբանոցի երկրորդ դասատան վկայականը
նորա կմնան իսկական զինուորական ծառայութեան մէջ միայն
Զ Ե Դ Բ Ե Լ և այդ կործ ժամանակը լրացնելուց յետոյ կատանան
զինուորական առաջին աստիճանը (ափիցերու իւնը), իսկ
եթէ կունենան Օխական կամ Միջնակարգ ուսումնարաններէ
վկայականը՝ նորա կմնան իսկական ծառայութեան մէջ միայն
Ե Դ Բ Ե Լ Գ Բ Ե Լ և յետոյ կատանան զինուորական առաջին աստիճա-
նը (ափիցերու իւնը), որով արգէն ինքն ըստ ինքեան կատա-
նան շատ տեսակ քաղաքական իրաւունքներ և արտօնութիւն-
ներ։ Աւրեմ ինչ ու չ Գ Բ Ե Լ Ե Լ մեր Հայերը Տէրութեան
օրէնքով շնորհած՝ սոսկիսի մեծամեծ արտօնութեանց վերայ
և շտապեն վայելիլ նոցա, որով միեւնոյն ժամանակ երկու օ-
գուտ փաստակած կլինին, նախ՝ կբաւարին իւրեանց զաւակ-
ները և երկրորդ՝ չափազանց կթեթեւացնեն նոցա վիճակը զի-
նուորական հարկի վերաբերմամբ։ Եւ ոչ միայն այս երկու օգ-
տակար պատճառներով մեր Հայերը պարտաւոր են անշուշտ
հոգա քաշիլ իւրեանց զաւակների ուսման մասին, ոյլ մանա-

անդ և այն պատճառով որ՝ սակաւաթիւ Հայ — երիտասարդ-
ները զինուորական հարկը կատարելու ժամանակ ցրուելով
ընդհանուր զօրքի մէջ կարող են օտարանալ իւրեանց մայրե-
նի կրօնից և լիզուից, եթէ չունենան կանխապէս հիմնաւոր
պատրաստութիւն։ Ահա սոյն այս ծանրակշիռ հանգամանքը
սրբազան պարտք է դնում մեր Հոգեւոր Խշեանութեան վերայ
այժմ առաւել ևս մեծ արթնութեամբ հոգալ ազգային դըպ-
րոցների կանոնաւոր բարեկարգութեան և յառաջադիմու-
թեան մասին, առանձին ու շ զարձնելով մանաւանդ մայրենի
լիզուի և ազգային կրօնի վերայ։

ՊԵՏՈՒԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԸՋՊԱՅԻՆ
ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԳՊՐՈՅՆԵՐԻ ՎԵՐԸՅ:

(Ե-դ-ն-դ-ն-դ-ն, տես ԳՊՐՈՑ, № 3, հր. 110-120)

5

Նախընթաց յօդուածում մենք տեսանք թէ որպիսի ողորմելի վիճակի մէջ էր Հայաստանի քաղաքական գրութիւնը մինչև ու թերորդ դարու վերջը, հաւեարար նշնպիսի ողորմելի վիճակի մէջ էր և Հայոց ազգի մտաւոր զարգացման և հայկական դպրոցների յառաջադիմութեան գրութիւնը:

Իններորդ դարում Հայաստանի քաղաքական կեանքի հորիզոնի վերայ մի անդամ ևս սկսում է փայլել ազատութեան և ինքնիշխանութեան աստղը, երբեմն հզօր թագաւորութեան տերակները վերայ հաստատվում նոր հայկական թագաւորութիւն ամբողջ չորս դար ու կէս միջանկեալ ժամանակամիջոցից յետոյ: Բայց Բագրատունեաց նախարարական ցեղը, միշտ մեծ դեր խաղալով Հայաստանի քաղաքական կեանքի մէջ և այժմ բարձրանալով արքայական գահի վերայ, նման չէր հռչակաւոր Արշակունեաց ցեղին: Բագրատունեաց ցեղը յառաջ չբերեց այնպիսի ընդունակ թագաւորներ, այնպիսի թագաւորական գործիչներ, որք կարողանային մշակել և պատրաստել հաստատ և հզօր տէրութիւն: Բացի բնակիչների սակաւութիւնից, ընդհանուր տէրութենական ալքատու թիւնից, բարքի և վարքի ապականութիւնից, զետեւորական կարգապահութեան և մինչև անդամ կանոնաւոր կերպով կազմաց զօրքի բացակայութիւնից, վերջապէս բացի անընդհատ և չափա-

դանց նուազացնող և ուժերից թափող պատերազմից արտա-
քին իշնամիների հետ քաղաքական իննելութեան համար,
Բաղրատունեաց հարստութեան կամ ցեղի թագաւորութեան
ժամանակ յառաջացան և պարզացան ընդարձակ սահմաններով
նորանոր անյաջող պայմաններ, որք այնպէս խափանումնին և
արգելք էին լինում հասարակական կեանքի բազմակողմանի
պարզացման։ Այս անյաջող պայմաններն էին — ներքին երկպա-
ռակութիւնները, մի քանի հզօր նախարարների անհնազանդու-
թիւնը թոյլ թագաւորների իշխանութեան, նոյա ձգտողու-
թիւնը հաստատել տառնձին փոքր փոքր թագաւորութիւն-
ներ, և ինչ Բայց պետք է ասել որ՝ այս փրջին ձգտողութիւնը
իւր սկիզբն ստացաւ դեռ Արշակունեաց թագաւորութեան
ժամանակ, սա միշտ պատճառում էր մեծամեծ փնտներ տէրու-
թեան հաստատութեան և վերջապէս վախճան դրեց Հայաս-
տանի թագաւորութեան և քաղաքական ինքնիշխանութեան։
Յաճախակի փոփոխութիւն թագաւորների և երկարատեւ մի-
ջանկեալ ժամանակները տառնց թագաւորի ահա յատկա-
նիշները Բաղրատունեաց թագաւորութեան շրջանին։ Բայցի
այս բոլոր անյաջողութիւններից յառաջ եկաւ այն ժամանակ
և մի նոր ծանրակշիւ պայման արքայական զահի ժառանգու-
թեան իրաւունքի մասին հին զաղափարը փոխուեցաւ։ Արշա-
կունեաց ժամանակ միշտ աւագ որդին յաղորդում էր իւր հօրը
արքայական զահի վերայ, և այս համարվում էր անհերքելի և
անփոփոխելի օրէնք։ Բաղրատունեաց ժամանակ հօրեղբայր-
ները, այս ինքն՝ թագաւորի եղբայրները սկսեցին առաւելու-
թիւն պահանջել եղբօրորդւոց, այս ինքն՝ թագաւորի ժա-
ռանգների տուածը։

Այս պատճառով յառաջանու մէին խռովութիւններ, երկպառակութիւններ, մինչև անգամ ապստամբութիւններ և տրիւնահեղ պատերազմներ արքայական գահի վերայ իրաւունք յայտնողների մէջ։ Սի քանի հզօր նախարարներ օգուտ քաղեցին տէրութեան թուլութիւնից և դուրս եկան թաղաւորական իշխանութեան տակից։ յանկարծ թաղաւորութեան մէջ հաստատուեցան մի քանի մանր թաղաւորութիւններ, զորօրինակ Այսպուրականի թաղաւորութիւն, փոքր Ալանեղու, Ահա այսպէս ալեկոծուած լինելով ներքին երկպառակութիւններով և արտաքին հարուածներով, նոր հայկական թաղաւորութիւնը չեղաւ երկարատեւ և հաստատու Վաղարաւունեաց թաղաւորութիւնը շարունակվումը ընդ ամենը 200 տարու չափ, և Հայոց թաղաւորութիւնը դադարեցաւ երրորդ անգամ մատասաներորդ դարու վերջերում։ Ալեքին Ռադրատունի թաղաւորը Վաղիկ երկրորդ դաւածանութեամբ հրաւիրուեցաւ Առատանդնուպօլիս և զրկուեցաւ դահից և ազատութիւնից։

Այսպիսի անհաստատ դրութեան մէջ, այսպիսի տէրաջող հանդամանքներով շրջապատւած, նոր հայկական թաղաւորութիւնը նմանապէս չէր կարող մեծ հոգացողութիւն ունենալ, ողորդ մտաւոր և բարոյական զարդացման վերայ։ Այս միջոցին ոչ միայն չյառաջացան և չծաղկեցան Հայաստանում ոչ դիտութիւնք և ոչ արհեստք, այլ և ինքն հայկական մտտեղանդութիւնը ունեցաւ շատ նուազ զարգացում, իսկ ոմի փոքրութեան և մաքրութեան մասին նա սկսեց անկանխ։ Վաղարատունեաց թաղաւորութեան ժամանակ առանձին ընդարձակ զարգացում ստացաւ միայն ճարտարապետութիւնը, մասնաւոր հռչակաւոր Մնի մայրաքաղաքում, որի սքանչելի—

Հոյակապ աւերակները մինչև այժմ մնացել են (Աղիքասնդ-
րապօլ քաղաքի մօտ) և ապշեցնում են ճանապարհորդի ուշքը:
Իսկ ինչ վերաբերում է ազգի լուսաւորութեան և ազգային
դպրոցների հաստատութեան, թէև ժամանակակից տարեգր-
րութեանց մէջ չկան յիշատակութիւններ որ քաղաքական
կամ հոգեոր իշխանութիւնը կատարած լինի ուրիշէ պաշտօ-
նական կարգադրութիւն դպրոցներ հաստատելու մասին, բոլոր
այնու ամենայնիւ չէ կարելի ենթադրել որ այդ բոլոր ժամա-
նակ ամենեւին հաստատուած չլինին դպրոցներ, մանաւանդ մեծ
մեծ քաղաքներում, առաւել ևս յոյժ բազմամարդ Մնի մայ-
րաքաղաքում: Ինչ արդարեւ թագաւորութեան խաղաղու-
թեան և անվրդով դրութեան ժամանակ առանց ուշադրու-
թեան չէր մնում և ազգային լուսաւորութիւնը, այս երևում է
նորանից որ՝ ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմագիր Մ.
Երիստակէս Ասատիվերացու: ³⁸⁾ Վաղիկ Մ. թագաւորը ձեռն-
տու էր լինում լուսաւորութիւն տարածել Հայաստանում:

Ասկած չկայ որ թագաւորների և նախարարների դաւակ-
նելը չէին կարող մնալ բոլորովին առանց կրթութեան և ուս-
ման. եթէ նոքա չէին սովորում ուսուցանողներում, զոնե
երևի ունէին տոտնին ուսուցիչներ, ի հարկ է ըստ մեծի մաս-
նին հոգեւորականներից: Ժամանակակից պատմագիր Սամուէլ
Մնեցին վկայում է ³⁹⁾ որ՝ Վաղիկ Մ. թագաւորը մանկու-
թեան հասակում վարժուելով զրքերի ընթերցանութեան
մէջ, և իւր թագաւորութեան ժամանակ շարունակուէր պա-
րտապէս մի և նոյն բանով: Այս վկայութիւնը կրկնում է միւս

(38) Երիստակէս Ասատիվերացու, Վենետիկ, եր. 6.

(39) Սամուէլ Մնեցի, եր.

պատմագիր Աիրակոս Գանձակեցին ⁽¹⁰⁾, երևի քաղելով Աստուէլից։

Այսպէս ուրեմն ենթադրելով որ Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ կային ազգային դպրոցներ, մենք այնուամենայնիւ, չունելով պատմական ցուցմանքներ, չենք կարող որոշել թէ ո՞վ էր հաստատում նոցա — տէրութիւնը թէ հոգեւոր իշխանութիւնը, ի՞նչ ազդեցութիւնով և ի՞նչպէս էին պահպանւում նոքա Բաւականաշտի ձգտութեամբ կարելի է ասել միայն մի բան, այն է որ՝ հայկական դպրոցները և առհասարակ ուսումնական մասը և այս միջոցին գտնվում էր հոգեւորականների ձեռքում և հոգեւոր իշխանութեան հսկողութեան տակը։ Այս անկասկածելի կդառնայ, եթէ մենք աւելացնենք որ այս միջոցին շարունակվում էր գրագիտութեան և լուսաւորութեան տարածելը։ Հին եզոնական — դպրոցներ եկեղեցիների և մանուկանոց վանքերի մօտ և աշակերաններ վարդապետների և քահանաների մօտ։ Աւերջապէս այս առաւել ևս հաստատվում է ժամանակակից պատմագիր Արխատեկէս Աստիֆիրտցու ցուցմանքով, որը ուսումնական Գագիկ Ա. թագաւորի ժամանակ եկեղեցին պայծառացաւ բարեկարգութեամբ, եկեղեցական դասը լուսաւորեցաւ և բոլոր երկիրը ցրուեցաւ դիտութեամբ Տեառն ⁽¹¹⁾։

Եկեղեցական կամ աստուածաբանական ուղղութիւնը կարող միայն հոգեւորականների լուսաւորութեան մէջ, այլ և առհասարակ ամբողջ ազգի լուսաւորութեան մէջ, այս ուղղութիւնը մանուկը մինչև անգամ արքայական պալատը և

(10) Աիրակոս Գանձակեցի Մտկութեան Էր. 51։

(11) Արխատ. Լուսաւ. Էր. 6։

նախարարներէ բնակարանները: Եւն յայտնի ապացոյց այսպիսի ուղղութեան կարգ է լինել թաղաքացի աստուածարանը—Վաղիկ Բ. թաղաքորդ Սա, ինչպէս փոքր ինչ վերը տեղեկացնէ, զիս մանկու թեան հասակից սկսած ստացաւ կըրօնական կրթութիւն, իսկ յետոյ աւելի ևս հարստացաւ աստուածարանական գիտութիւնով անբնական ընթերցանութեամբ: Սատթէոս Ս. Երհայեցի պատմադիրը վկայում է⁴²) որ՝ Վաղիկ Բ. չափազանց շատ կարդացած էր և անյաղթելի էր զիտական վիճարանութեանց մէջ: Երգէն զրկուած լինելով թաղաքական դասից, Վաղիկ Բ. Առատանդնուպօլսում սուրբ Սոփիայի տաճարի մէջ վարումէր աստուածարանական վիճարանութիւններ: Հետեւեալ ամենագիտական աստուածարաններէ հետ և միշտ յաղթումէր նոցա:

6

Բազրատունեաց թաղաքորդ թիւնը վերջանալուց յետոյ շալասաւանի համար յատկանշում է մի տանձին տեսակ տարօրինակ քաղաքական դրութիւն: Բուն շալասաւանի մէջ ընդոռովին զապարուսնէ թաղաքորդ թիւնը և քաղաքական ինքնիշխանութիւնը: Բայց անկամ թաղաքորդ թեան բեկորներէ կազմուած նոր հայկական թաղաքորդ թիւն Միջերկրական ծովի հիւսիսային—արևելեան ափերի մօտ, այն երկրում, որը յայտնի է Ալիլիա անուամբ: Սակայն և այս թաղաքորդ թիւնը, թուով արդէն չորրորդը, եղաւ շատ նուազ և սակաւակեաց: Ալիլիայի թաղաքորդ թիւնը թեև ունէր մի քանի

(42) Սատթէոս Ս. Երհայեցի, Երմիածին, եր.

յաջողակ պայմաններ, զոր օրինակ ծովի մօտակայութիւնը, Լչւ-
րոպական տէրութիւնների հետ ունեցած յարաբերութիւննե-
րը, մանուշեղ խաչակրաց պատերազմների ժամանակ, և այլն,
բայց առաւել հզօր անյաջող պայմանները, զոր օրինակ ժողո-
վրդի սակաւութիւնը, ազգատութիւնը, զօրքի անկանոն կազ-
մակերպութիւնը, անընդհատ պատերազմները, մանաւանդ Լչ-
զիպատսի ամիրանների հետ, չտուին այս թագաւորութեան կա-
րողութիւն և միջոց ո՛չ միայն հաստատուիլ անսասան հիմանց
վերայ, այլ զոնե՛ մասնաւոր կերպով տարածել իւր իշխանու-
թիւնը բուն Հայաստանի վերայ և մեկնել նորան պաշտպա-
նութեան բազուկը։ Ամբողջ Հայաստանը բաժանած էր մի
քանի մասեր և մեկին տիրումէր Պարսկաստանը, միւսին Բաղ-
դասի իւսիֆիանների կամ ամիրանների փոխաբքաները, երրորդին
Յունաստանը, չորրորդին մինչև անգամ Ալբաստանը, և ընդ թա-
թարների յարձակումները։ Չինգիսիանի և նորա յաջորդ-
ների ժամանակ միանգամայն շնչասպառ արին Հայաստանը։
Այս բոլոր թշուառութիւնների վերայ աւելացաւ նաև մի նոր
հանգամանք, որը ունեցաւ շատ մեծ պատմական նշանակու-
թիւն Հայաստանի համար, այն է՝ Հայրապետական Աթոռը,
հալածուած և մղած քաղաքական տառապանաց այեկոծու-
թեամբ, սկսեց թափառական շրջել առաջ Հայաստանի զա-
նազան քաղաքներում և ապա Ալիլիկիայի սահմաններում։

Հայրապետական Աթոռը Ալիլիկիա փոխադրուելուց յետոյ,
Հայաստանը մնաց արդէն բոլորովին անզօր. չկար ոչ քաղա-
քական պաշտպանութիւն, ոչ հողէն որ միջթարութիւնն Վոյն
իսկ եկեղեցական կառավարութեան և հողէնորական դասի մէջ
յառաջացան պէսպէս անկարգութիւններ։ Չկար մարդ մտա-
ծող և չէր կարելի մտածել որ և իցէ, օգնութիւն հասցնել

կործանուող հայրենիքին, և մանաւանդ հոգս քաշել ազգի լուսաւորութեան և ազգային դպրոցների մասին: Այս եղած դպրոցները պէտք է ինքն ըստ ինքեան խափանէին, չունենալով բարոյական և նիւթական օժանդակութիւն և պահպանողութիւն: Սխալն այստեղ ու այնտեղ հազիւ պատահումին վարդապետներ և քահանաներ, որք պահումին իւրեանց մօտ փոքրիկ դպրոցներ, կամ լաւ ասել մի քանի աշակերտներ:

Այն իսկ Արիկիայում ազգային լուսաւորութիւնը, ինչպէս երեւում, աւելի մեծ ուշադրութիւն չէր վայելում տէրութեան և հոգեւոր իշխանութեան կողմից: Այնուամենայնիւ դժուար է ենթադրել որ Տարսոնում, Սսում, և միւս մեծ մեծ քաղաքներում ամենեւին չլինէին դպրոցներ, մանաւանդ առնելով ի նկատի Արիկիայի թագաւորութեան յարաբերութիւնները արեւմտեան Աւստրիայի հետ, որք աւելի ընդարձակութեան խաչակրաց պատերազմների ժամանակ: Իսկ եթէ մենք չունինք այս մասին ստոյգ պատմական տեղեկութիւններ, սորա պատճառը այն է որ՝ մեր պատմագիրները սովորութիւն չունին խօսել ազգի ներքին կեանքի վերայ: Բայց և այնպէս մնացել է մի պատմական ցուցմունք, որը հաստատում, մեր ենթադրութիւնը: Ըստ վկայութեան Սահրամ և Սինաս Համբեցի պատմագիրների և Մնեցի Սամուէլի տարեգրութիւնը շարունակող անյոյստ հեղինակի, Վեոն Պ. թագաւորը Արիկիայի, նստելով խրքայական գահի վերայ, սկսեց առանձին հոգացողութեամբ բարեկարգել իւր թագաւորութիւնը և ուշ դարձրեց դպրոցների վերայ: Չափազանց սիրելով և յարգելով եկեղեցական դասը և մանաւանդ վարդապետները, առանձին համակրութիւն ցուցանելով դէպի ուսումնական մարդիկ, և ձեռնառու լինելով բոլոր վանքերին պահպանել դպրոցներ,

Լևոն Գ-ը Մեծքար անուն վանքում շինեց հոգևոր դպրանոցի պէս կամ ճեմարանի պէս մի ուսումնարան. շատ անդերում ժողովեց զբքեր և կազմեց մասնադասարաններ, ինքն սիրումէր պարապել ընթերցանութեամբ, և այս բոլոր պատճառներով ժառանգեց « Գրասէր », մականունը (43),

Վերջապէս Սուրենեանց թագաւորութիւնը Ղլկիկիայում դադարելուց յետոյ 14-րդ դարու վերջերում, Հայաստանը բոլորովին իջնումէ պատմական թեմից իրբն ինքնիշխան քաղաքական մարմին։ Լեւորդ է ընդարձակօրէն պատմել այստեղ այն բոլոր դառն տառապանքները, որը այնուհետեւ կրեց Հայոց ազգը։ Հայերը կորցրին քաղաքական, ազգային և հայրենիքի միութիւնը և ամբողջութիւնը. նոքա ցրուեցան բոլոր աշխարհի երեսի վերայ։ Հայաստանը ամայացաւ, սարսափելի աղքատութիւնը և շատ տեսակ իշուառութիւնները ու տուապանքները սկսեցին շնչասպառ անել իւրեանց հոյրենիքում մնացած Հայերը։ Երկու Մահմետական տէրութիւնները, որք միշտ իշնամարար նայումէին Հայաստանի վերայ, միշտ աշխատումէին ունշացնել Հայոց ազգի քաղաքական գոյութիւնը, միշտ ջանադիր էին լինում կործանել Հայաստանեայց եկեղեցու սնստսան հաստատութիւնը, վերջապէս հասան վաղուց ցանկալի նպատակին։ Հայաստանի երկիրը դարձաւ բաժին Պարսկաստանի և Տաթկաստանի։ Լ. յստեղ արդէն կեանքի բոլոր պայմանները այնպէս դադարեցան որ՝ երկիրը պէտք է սաւառ սաւակաւ ընկղմվեր սաստիկ աղքատութեան և խորին տգիտութեան մէջ։ Դպրոցները, այս բառի ճիշտ նշանակու-

(43) Հնախօսութիւն Հայաստանի Ինքիջեան. հատար Գ. եր. 91, և Պատմութիւն Հայոց. Զամէան. հատար Գ. եր. 269.

Թեամբ, արդէն չէին կարող լինել. նոցա տեղը բռնեցին, առաջուան պէս, վանքերը և մենաստանները: Սորանից մի քանիսի մէջ երեւում էին երբեմնապէս մի կամ երկու դիտնական վարդապետներ, գիտնականներ միայն աստուածաբանական մտքով, որք պահում էին աշակերտներ, ոչ միայն փոքր մանուկներ, այլ աւելի յաճախ չափահաս երիտասարդներ, մինչև անգամ ընկերակից վարդապետներ: Այսպիսի Հարժապետներէն ոմանք Թէպետ և կարողանում էին հոգակել իւրեանց անունը բարձր աստուածաբանական գիտնականութեամբ և զբաւում էին իւրեանց մօտ շատ ունկնդիրներ կամ աշակերտներ, բայց ազգային լուսաւորութեան վերաբերմամբ այս մի կաթիլ ջուր էր ծովի մէջ: Իսկ և այսպիսի վանքերը իւրեանց ազգատու թեան և այլ շատ պաշտօններով փոքր առ փոքր նուազեցան, իսկ շատերը մինչև անգամ բոլորովին ամայացան:

Այսպէս՝ Հայոց ազգի մտաւոր զարգացման և լուսաւորութեան գրութիւնը սակաւ առ սակաւ հասաւ այն կէտին, որ անցեալ դարու վերջում և այս դարու սկզբում հայ—ժողովրդի մէջ չկար ամենեւին լուսաւորութեան նշոյլ: Վերադիտութիւնը, այսինքն՝ գրել կարդալ իմանալը այն աստիճան նուազեցաւ որ՝ դժուար էր գտնել մինչև անգամ օրինաւոր կերպով գրագետ քահանայ: Քահանաները դեռ մանկութեան հասակից վարելով տիրացուի պաշտօնը միայն լսելով բերան սերտում էին եկեղեցական ժամատացութիւնը: Այսպիսի անգրագէտ քահանաներ շատ կային Պարսկաստանում և Տաճկաստանում մինչև վերջին ժամանակները, գուցէ և այժմ՝ զանազան պաշտօնի օրինակներ մօտ թր անկիւններում:

Այնքանպէս շնորհիւ Աւրուսական լուսաւորութեան, որի բարերար ճառագայթները թափանձել են և թափանձում են

Ասիայի ամենահեռաւոր և ամենամութ անկիւններում, Հայոց ազգը անցած դարու վերջերից սկսած սկսեց ցոյց տալ ձգտողութիւն զէպի լուսաւորութիւնը. երևեցան մի քանի տեղերում դպրոցներ և ուսումնարաններ, շատացան տպութաններ, տպագրուեցան բազմաթիւ գրքեր, սկսեցին հրատարակուիլ ամսագիրներ և օրագիրներ, ելնո Մայց նախ քան թէ կսկսեիք քննել և բացատրել նոր ժամանակամիջոցի հայկական դպրոցների վերածնութիւնը և դործունէութիւնը, մենք հարկաւոր ենք համարում այս պատմական նկարագրութեան լրութեան համար ցոյց տալ այն հին հայկական դպրոցները, որք չնայելով վերը և նախընթաց յօդուածներում բացատրած անյոջող հանդամանքների վերայ, այնու ամենայնիւ կարողացան ծաղկիլ և ժողանդեցին պատմական անուն Հայոց ազգի մաւաւոր զարգացման պատմութեան Ոջ:

7.

Վիւ այս յօդուածի սկզբումը մենք յայտնեցինք այն հաւանական կարծիքը որ՝ հայկական Վպրոցները ամենից տուաջ հաստատուեցան Վաղարշապատ մայրաքաղաքում ինչպէս սուրբ Վրիգոր Լուսաւորչի, նոյնպէս և սուրբ Սահակի և սուրբ Սեբրուպի ժամանակ: Այս դպրոցները, մանաւանդ սուրբ Սահակի և սուրբ Սեբրուպի կարդադրութեամբ հաստատուածները, նոցա անընդմիջական հսկողութեան և հոգացողութեան տակ և ունենալով Աթէնքի, Ադեքստիդիայի և Քիւլաիդիոնի ճեմարաններում բարձր գիտութիւններ ստացած վարժապետներ, ի հարկ է պէտք է ունենային շատ յաջողակ յառաջադիմութիւն: Տարտախտարար չին Մնացել պատմական տեղեկութիւններ թէ՛ Վաղարշապատում ոչքան դպրոցներ կա-

յին, որոնք նոցանից առաւել յառաջագէմ էին և որպիսի երեւելի աշակերտներ դուրս եկան նոցանից:

Իսկ Վլադարչապատի զպրօցներն հայկական զպրօցներն շատերը զանազան տեղերում և զանազան ժամանակ համբաւաւոր անուն ժառանգեցին:

1) Ընդարձակ Սիւնեաց երկրում (այժմ Ղարաբաղ) ծագկեցան վեցերորդ և հետեւեալ դարերում մի քանի զեղեցիկ զպրօցներ: Ոոցանից զխաւորը և երեւելին է Վարդապետաւան Սէնեաց անունով զպրօցը. այս վարդապետարանում ուսուցանումէին հռչակաւոր ուսուցիչները. զորօրինակ՝ Պետրոս, Մաթուսաղա, Թէոդորոս, Սոփէս, Ստեփաննոս, և այլք: Այս վարժապետների երեւելի անունը զրաւումը աշուկերտներ և միւս նահանգներից. Սոմիտոս Սաթուղիկոսը եւթներորդ դարու սկզբում առանձին ուշադրութեամբ կրթելով իւր եղբորդին Թէոդորոսը, թողնելով իւր կաթուղիկոսութանի զպրօցը և Երչարունեաց համբաւաւոր զպրանոցը, ուղարկեց նորան բարձր զիտութիւններ ստանալու համար Սիւնեաց վարդապետարանը, ինչպէս վկայում, Սիւնեաց Ստեփաննոս եպիսկոպոսը 44-րդ կուսումն այս վարդապետարանը Աշէն-ը Բէս-Բէսնաց և

45

Թէ արդարեւ Սիւնեաց Վարդապետարանը բարձրաստուածարանական շրջան ուսման, այս վկայումէ մի և նոյն պատմաբանը, որը ասումէ թէ՛ Ստեփաննոս Սիւնեցին (նոյնպէս Եպիսկոպոս Սիւնեաց), ստանալով իւր սկզբնական ուսումը Սաթուղիկոսարանի զպրօցում և աւարտելով միջնո-

(44) Պատմութիւն Սիւնեաց եպիսկոպոսի եր. 82-83.

(45) Նոյն երես 97.

կարդ ուսման ընթացքը Մաքինոց կամ Մաքենոցաց վան-
քի դպրոցում, գնաց բարձր աստուածաբանական գիտութիւն
ստանալու համար Սիւնեաց Վարդապետարանը: Ստեփաննոս
Սիւնեցին աւարտելով այս Վարդապետարանում իւր ուս-
մունքը՝ հրաւիրուեցաւ կատարել օւսուցչութեան պաշտօնը
և հրաման ստանալով Սիւնեաց երկրի առաջնորդ Սոփակս Լա-
պիսկոպոսից՝ բազմեցաւ վարժապետական ամրիոնի վերայ և
բացառութեամբ Եստուածաշունչ գիրքը աշակերտներին, 46

2) Լօթներորդ դարում ծագկեցաւ Ղալբեփանքի Ասում-
նարանը Եփրակայ գաւառում: Ինքն վանքը ստացաւ իւր ա-
նունը իւր դպրոցից, որովհետեւ Ղալբեփանք նշանակումի դրպ-
րութիւն, ուսմանք մատակարարող, դպրոց ունեցող վանք:
Լօթներորդ դարու կեսերում այս վանքի վանահայրն էր Երե-
ւելի գիտնական Խարսեղ — Ջոնը, որը Երեւի թէ նոյնպէս ստա-
ցաւ իւր օւսումը նոյն վանքի դպրոցում և որը իւր վանահայ-
րու թեան ժամանակ շատ հոգումը դպրոցի ծագկման մասին:

Մի և նոյն հօթներորդ դարում ծագկեցաւ Երջարունեաց
կամ Երասխոտձոր գաւառի Ասումնարանը, որը մեծ համա-
ւունք միջև 13-րդ դարը: Եյս Ասումնարանը գոտնվումը
վանքում, ուստի ունէր առաւելապէս աստուածաբանական
ուղղութիւն: Ասումնարանը, ինչպէս և ինքն վանքը ստացան
նոր անուն Վարդէկ — Էպոս, վանքի վանահայր Վարդիկի ա-
նունով: Եյս Վարդիկ վարդապետը. ինչպէս վկայումք Ստե-

(46) Պատմ. Ստեփ. Սիւնեաց Եպիսկոպոսի, եր. 97. — Պատմագիրը իւր
պատմութեան ամբողջ 30-րդ գլուխը նուիրումք Ստեփաննոս Սիւնեցու
օւսումնական շարադրութիւնների նկարագրութեան և քովարանումք նո-
րան շափազանց պերճ ոճով:

փաննոս Ասողիկը, երեւի ծննաւոր էր և հանձնարաւոր ուսուցիչ ։ Արշարունեաց դպրոցը, գուցէ հաստատած է սուրբ Սահակի և սուրբ Սեբաստի մենքով, և միանգամ շրջապատած լինելով յաջողակ հանգամանքներով, մանաւանդ ընդունակ և զիանական ուսուցիչներէ կողմից, երկար ժամանակ կենդրոն էր գիտնակաների և ընդունակ աշակերտների ։ Այս վկայումք վերոյիշեալ պատմարան Սիւնեաց Ստեփաննոս Ապիսկոպոսը, ասելով թէ՛ Արշարունեաց դպրոցում ժողովում էին հանձնարիչ աշակերտներ, և Հայոց զիանականներ (47) ։ Այսպիսի գրութիւն ունենալով՝ Արշարունեաց դպրոցից երեւի դուրս եկան ոչ օակաւ ընտիր աշակերտներ, բայց օարարախտարար պատմութիւնը այս մասին չէ տալի տեղեկութիւններ ։ Իրեւկործիք մենք վստահանումնք ասել որ՝ եօթներորդ դարու հոշակաւոր մատենագիր Վրիդոր Արշարունին գուցէ այս Աւսումնարանում ստացաւ իւր ուսմունքը, թէկէ նա կոչվումք Արշարունի այն պատճառով որ՝ վիճակաւոր Ապիսկոպոս էր Արշարունեաց գաւառում ։

Նոյն եօթներորդ դարում ծաղկեցաւ Անանիա Շիրակացին, այս երեւի, և գուցէ հայկական կենսքում մի հատ, ինքնարանը և աստղարաշխը Սասնելով այս գիտութիւնները ի. Պօյսում և մանաւանդ Տրապիզոն քաղաքում մի երեւի զիանական Տիւկիկոսի մօտ, և վերադառնալով իւր հայրենիքը, Անանիան՝ անունելով որ նոյն գիտութիւնները համարեալ ուրոպին ծանօթ չեն Հայերին, ժողովից իւր մօտ, ինչպէս ինքն վկայումք իւր աստղարաշխական շարադրութեան մէջ, շատ աշակերտներ ։ Իսկ յայտնի չէ թէ՛ Շիրակացին ուսումնարան հաստատեց ապա չհամար որպէս զի մանկութեան հասակից կրթէ նոցա

այս դժուար գիտութեանց մէջ, թէ ժողովեց՝ հասակաւոր երիտասարդներ դասախօսութիւն անելու համար: Այսպէս թէ այնպէս, Անանիան պատրաստեց մի քանի գիտուն աշակերտներ, որպիսի են զորօրինակ Հերման, Տրդատ, Աղարիա, Ազեկիէլ և Աիրակոս, և այսպէս ձեռնառու եղաւ նա թուարանական և աստեղաբաշխական գիտութեանց սկզբնաւորութիւն և ծաղկման Հայաստանում (48):

Աւերջապէս, նոյն եօթներորդ դարում յայտնի է թէ՛նդորոս Վոթենաւոր գիտնական ճշնութիւնը, որը քաջ գիտէր բացի աստուածաբանութիւնից և այլ գիտութիւններից նաեւ Յունաց լեզուն: Այս յետոյ եղաւ վանահայր մի վանքի Արագած ռարի ստորոտի մօտ: Այստեղ գիտնական վարդապետը հաստատեց դպրոց, որից յետոյ զուրս եկան շատ հանձնարեղ երիտասարդներ: Այնպիսի ընդարձակ գիտութիւն էր մատակարարում այս դպրոցը, որ՝ նորա աշակերտներից շատերը յետոյ հռչակեցին իւրեանց անունը մատենադրական աշխատութեամբ, իսկ նոցանից երկուսը Սահակը և Յովհաննէս իմաստասէր արժանացան հայրապետական բարձր աստիճանին: Յովհաննէս իմաստասէր Ասիոյ զեկոսը իւր շարադրութեան մէջ մեծ գովարանութեամբ խօսում է ինչէնդորոս Վոթենաւորի վերայ, իբրեւ երեսի վարժապետի վերայ:

3) Ութներորդ դարում յայտնի է Սաքենոց կամ Սաքենոցաց վանքի երեսի դպրոցը Վեդաբբունի գաւառում: Այս դպրոցում բոցի աստուածաբանական գիտութիւնից ուսու-

(48) Անանիա Հիւսկաին յայտնի է իւր աստեղաբաշխական շարադրութիւնով. հայեական կշիռ և չափի վերայ գրած դատողութիւնով և աշխատութիւնով բարեկարգել Հայոց տումարը:

ցանվումը մինչև անգամ փրկսփայտութիւնը, ինչպէս վկայումէ պատմադիր Հովհաննէս Օլ. Վաթուղեկոսը ⁴⁸)։ Այս դպրոցից դուրս եկան շատ երեսկի անձինք, այստեղ ստացաւ միջնակարգ ուսման կրթութիւնը վերոյիշեալ Ստեփաննոս Լսպիսկոպոս Սիւնեցին, այստեղ կրթուեցաւ Սողոմոն Վաթուղեկոսը, ելին։

Կ) Իններորդ դարում տաանձին իմն կերպով ծաղկեցաւ Տաթևու վանքի դպրոցը նոյնպէս Սիւնեաց երկրում։ Այս վանքում երկար ժամանակ մնաց Սիւնեաց աշխարհի եպիսկոպոսական կամ մետրապօլիտական Աթոռը, և չափազանց հարուստ էր մանաւանդ անշարժ կալուածներով։ Տաթևու վանքը այնպէս ծաղկեցաւ որ՝ մի ժամանակ նորա մէջ կար 500-ի չափ միաբաններ։ Այսպիսի յաջողակ հանգամանքների շնորհիւ՝ անկասկած և ինքն դպրոցը պէտք է ծաղկէր բարեկարգութեամբ և յառաջողիմութեամբ։ Բացի աստուածաբանական դիտութիւններից Տաթևու դպրոցում ուսուցանւում էին փրկսփայտութիւն, երաժշտութիւն (եկեղեցական) և մինչև անգամ նկարչութիւն (երևի նոյնպէս եկեղեցական)։ Աշակերտներից շատերը ուսումը աստիճանաց յետոյ վարդապետներ եղան և մնացին նոյն վանքում, և յետոյ համբաւեցին իւրեանց անունը հեղինակութեամբ։ Այս բոլորը մանրամասնաբար պատմումէ արդէն մի քանի անգամ յիշած Պատմաբան Ստեփաննոս Սիւնեաց Լսպիսկոպոսը ⁴⁹)։ Արովհետև յայտնի է, զի երբ նկարագրած հոգեկաւոր Սիւնեաց Վարդապետաբանի տեղը, արդեօք չէ՞ կարելի կարծել որ Տաթևու դպրոցն էր այդ

(48) Պատմութիւն Յովհ. Վաթուղ. եր. 62.

(49) Պատմութիւն Ստեփ. Սիւն. եպիս. եր. 108.

Վարդապետարանը և յետոյ կորցրեց նա իւր այդ Վարդապետարան անունը:

Սի և նոյն իններորդ դարում յայտնի են Աղժամարայ և Սեանի վանքերի դպրոցները: Սեանի վանքը երեւելի էր մանաւանդ իւր հարուստ ձեռագիր մատենադարանով:

5) Տասներորդ դարում յայտնի են Վամրջաձոր Արշարունեաց կամ Արշարունիք գաւառում, Սարմիր վանք Սարին (Արղրում) քաղաքի մօտ և մանաւանդ Վարեկավանք Ուշտունիք գաւառում վանքերի դպրոցները: Վարեկավանքում կային շատ զիտնական վարդապետներ, որք իւրեանց լուսաւորութիւնը ստացել էին Յուդաստանում. այսպէս՝ վարժապետներէց երեւելի էին Անանիա վարդապետ, ուսուցիչ փիլիսոփայ յուլիան, իսկ աշակերտներից հռչակաւոր հանդիսացաւ ամենին յայտնի Վրիգոր Վարեկացին, որը մանկական հասակից կրթուեցաւ Վարեկայ վանքում: Անանիա վարդապետի առանձին հսկողութեան և հոգացողութեան տակ:

6) Մեծասաներորդ դարում յայտնի են երկու դպրոց Սանահին և շախատ վանքերում: շախատի դպրոցում ստացաւ իւր ուսումը 11 դարու վերջում և 12 դարու սկզբում ծաղկած պատմագիր Յովհաննէս վարդապետը մականունով Սարկաւադ: Յետոյ նա վանահայր եղաւ նոյն վանքում, ինքն սկսեց ուսուցանել, և առ հասարակ չափազանց ձեռնտու էր լինում երկու վանքի դպրոցների յառաջադիմութեան: Ինչպէս երեւում է այս դպրոցներում, բացի աստուածաբանական գիտութիւններից ուսուցանվում էին և այլ առարկաներ. այս երեւում է նորանից որ՝ ինքն Յովհաննէս վարդապետ Սարկաւադը ծանօթ էր թուարանութեան հետ և աշխատեցաւ բարեկարգել հայկական տուժարը, թէև նորա տուժարը չօւնեցաւ

դործադրութիւնս Բացի իւրեանց դպրոցներից Սանահնի և
Հաղպատի վանքերը երեւելի էին հարուստ ձեռագիր մատե-
նադարաններով, որոնցից այժմ մնացել են չնչին նշաններ:

7) Եւրկոտասաներորդ դարում հաստատուեցաւ նոր դպրոց,
որը հանեց բաղմաթիւ ընտիր աշակերտներ: Այս դպրոցը հաս-
տատեց երեւելի, և հայկական մատենադրութեան մէջ միակ ի-
րաւ արանական հեղինակ, Մխիթար Վօշ վարդապետը: Մխի-
թարի դպրոցը գտանվում էր Վետիկ վանքում, որը կառուցել
էր ինքն Վօշը ոչ հեռու Հաղպատի վանքից: Մխիթար Վօ-
շի գիտնական համարը այնպէս մեծ էր որ՝ նորա մօտ գալիս
էին սովորելու համար ոչ միայն երիտասարդներ, այլ և հա-
տակաւորներ—վարդապետներ: Վետիկ վանքի դպրոցի աշա-
կերտներից մանաւանդ երեւելի են Խորոս և Յովհաննէս վա-
նական վարդապետները:

Նոյն եւրկոտասաներորդ և երեքսասաներորդ դարերում ծաղ-
կեցան մի քանի ընտիր դպրոցներ Սև Լեռն անուն տեղի սահ-
մաններում, որ Ալիկիրայի հիւսիսային—արեւելեան մասում
Տաւուս լեռների շղթային մօտ: Մխիթար Վօշը չճառակա-
նանալով այն գիտութիւններով, որը ստացել էր իւր ժամա-
նակակից երեւելի Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետից և
վարժապետից, գնաց Սև Լեռում այն տեղ ընտրեց աստուածա-
բանական գիտութիւնը ստանալու համար: Սև Լեռան դպրոց-
ներից մէկի մէջ, այն է Սարմիր վանքի դպրոցում ստացան ե-
րիտասարդ և չափազանց գիտնական աստուածաբան վանահօր-
անընդմիջական հոգացողութեան տակ, երկու եղբարք՝ Վրի-
գոր և Ներսէս, Իգնատիոս, Սարգիս: Ողջանից առաջին եր-
կուքը հասան Սաթուղիկոսական ընտիր աստիճանին, բացի սո-
րանից՝ Ներսէսը իւր սքանչելի բանաստեղծական հանձարով

որժանապէս վայելեց Շնորհալի շքեղ մականունը: Ներսէսի
և Վարդգրի ընկերները — Խոնաաթոսը և Սարգիսը հռչակուե-
ցան մատենադրական գրուածներով, իսկ Սարգիսը նոյնպէս
վայելում է Շնորհալի մականունը:

8) Արեքտասաներորդ դարում ծաղկեցաւ նոր դպրոց Տա-
ւուշ անուն ամրոցում: Մխիթար Վաչի աշակերտներից մէկը,
որը գերագոյն հանդիսացաւ իւր վարժապետից, այն է՝ վերայի-
շիալ Յովհաննէս վանական վարդապետը դպրոց հաստատեց
այս Տաւուշ ամրոցում: Ընտրով երեւելի գիտնական վար-
դապետի մօտ գումարուեցան բազմաթիւ աշակերտներ, ըստ
մեծի մասին հասակաւոր ունկնդիրներ: Այս դպրոցի հաստա-
տութեան տալանտեղը ընկնում է փարիզեան համալսարանի աս-
տուածաբանական բաժնի հաստատութեան հետ (1253
թուին), որը յայտնի է Սորբոն անունով: Տաւուշի դպրո-
ցից դուրս եկան բազմաթիւ գիտնական հեղինակներ, որոց մէջ
երեւելի են՝ Սեմյն Վարդան Վարձրբերդցի իւր տիեզերական
պատմութիւնով, Կիրակոս Վանձապեցի իւր Հայոց պատ-
մութիւնով, և այլք:

(Սլաւոնապետ):